

MAREK BOGDAN KOZUBEL

Biuro Edukacji Narodowej Instytutu Pamięci Narodowej

Oleksandr Kozyr-Zirka – sylwetka niezdyscyplinowanego atamana z okresu rządów Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej (1918–1919)

Abstract

The article is devoted to Oleksandr Kozyr-Zirka, one of the most famous atamans of the period of the Ukrainian national revolution 1917–1921. In November 1918, he joined the uprising against Hetman Paweł Skoropadski. After the overthrow of the Hetmanate, he became famous mainly for the robberies in the rear of Ukrainian Army and the pogroms in Owruż at the turn of 1918 and 1919. His fate inspired Mikhail Bulgakov to create the character of the bloody ataman Kozyr-Lashka, one of the side characters of the novel „The White Guard”.

Wydarzenia polityczno-militarne, które miały miejsce na Ukrainie w latach 1918–1919, były już wielokrotnie opisywane przez polskich badaczy. Po przemianach ustrojowych w Polsce w 1989 r. wzrosło zainteresowanie najnowszą historią kraju i narodu z nad Dniepru. Upadek Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich również znacząco przyczynił się do rozwoju badań naukowych, głównie dzięki powstaniu niepodległej Ukrainy oraz udostępnieniu historykom ogromnych zasobów archiwalnych. W efekcie w kolejnych latach opublikowano wiele opracowań poświęconych wydarzeniom z okresu tzw. ukraińskiej rewolucji narodowej 1917–1921, ale jedynie niektóre rzeczywiście wносиły nowe i rzetelne informacje na dany temat, przy czym polscy historycy skupiali się głównie na działaniach wojennych w skali makro, polityce zagranicznej państwa

ukraińskiego, losach ludności polskiej nad Dnieprem oraz ukraińskich siłach zbrojnych.¹

Wielu tematów związanym z ukraińską rewolucją narodową 1917–1921 do dziś nie poświęcono w polskiej historiografii należytej uwagi. Jednym z nich jest zjawisko tzw. „atamańszczyzny”. Jest ono przeważnie opisywane bardzo ogólnikowo, na dodatek wielu polskich badaczy powiela błędne tezy i stereotypy załęgłe tak w rodzimej, jak i ukraińskiej historiografii.² Powyższemu tematowi sporo miejsca poświęcił w zasadzie wyłącznie Grzegorz Skrukwa. Jego opis atamańszczyzny jest obszerny, pełen ciekawych przemyśleń, ale nie wyczerpuje wszystkich aspektów tego tematu, zwłaszcza problemu typologizacji tego zjawiska.³

Poza Polską zagadnieniem tym zajął się również brytyjski historyk Christopher Gilley, który poświęcił atamanom parę obszernych artykułów naukowych, jednak i w tym przypadku czytelnik nie będzie miał do czynienia z opracowaniami wyczerpującymi temat.⁴ Znacznie lepiej wygląda ukraiński stan badań poświęconych temu zagadnieniu. O ile w większości prac nad Dniepru ten temat też opisywany jest ogólnikowo, najczęściej w kontekście prowadzenia działań militarnych na froncie przeciwsowieckim, to

¹ Zbigniew Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1997); Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku: oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1999); Robert Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej: (1920–1939)* (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999); Jeremiasz Ślipiec, *Drogi niepodległości – Polska i Ukraina 1919–1921* (Warszawa: Bellona, 1999); Jan Jacek Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)* (Kraków: Arcana, 2000); Michał Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919* (Warszawa: Ofic. Wyd. Volumen, 2000); Maciej Krotofil, *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2002); Jacek Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2002, wyd. 2); Jan Pisuliński, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923* (Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004); Sebastian Szajdak, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku* (Warszawa: Ofic. Wyd. „Rytm”, 2005); Krotofil, *Siły Zbrojne Ukraińskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r.–grudzień 1919 r.)* (Kijów: Stylos, 2011).

² Za przykład mogą służyć ogólnikowe i niezawierające zbyt wielu niuansów opisy z następujących opracowań, zob. m.in. Legieć, *Armia*, passim; Szajdak, *Polsko-ukraiński*, passim.

³ Grzegorz Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2008), 396–444.

⁴ Christopher Gilley, „«Otamanshchyna»? The Self-Formation of Ukrainian and Russian Warlords at the Beginning of the Twentieth and Twenty-First Centuries,” *Ab Imperio. Issledowanija po nowoj impierskoj istorii i nacyonalizmu w postsowieckom prostranstwie* 12, nr 3 (2015): 73–95; Gilley, „Fighters for Ukrainian independence? Imposture and identity among Ukrainian warlords, 1917–22,” *Historical Research* 90, nr 247 (2017): 172–190, <https://doi.org/10.1111/1468-2281.12168>.

koniecznie należy wspomnieć o opublikowanym niedawno i poświęconym w całości atamańszczyźnie opracowaniu Jurija Mitrofanenki. Jego monografia jest pierwszym tekstem, który niemal w pełni porusza zagadnienie tego ruchu paramilitarnego i jego najważniejszych przedstawicieli.⁵

Tematem niniejszego tekstu jest działalność jednego z atamanów – Ołeksandra Kozyra-Zirki. Do jego napisania posłużyły mi głównie zasoby z ukraińskich archiwów, przy czym treści niektórych z dokumentów zostały wykorzystane po raz pierwszy. Najwięcej informacji na temat wojskowej działalności Kozyra-Zirki w 1919 r. można odnaleźć w Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych w Kijowie. Bardzo przydatne okazały się również zasoby Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji w Kijowie. Wartościowym uzupełnieniem kwerendy były ponadto niektóre relacje i opracowania. Nieco informacji zawiera także zbeletryzowany artykuł Mychajła Seredy, aczkolwiek jest on pełen błędów oraz nie wspomina o wielu epizodach z życia atamana.⁶

Powstanie Dyrektoriatu i reaktywacja URL

Po rewolucji lutowej w 1917 r. rozpoczął się proces rozpadu terytorialnego państwa rosyjskiego. Liczne mniejszości narodowe zamieszkujące imperium Romanowów zaczęły domagać się autonomii, a nawet niepodległości. Jedną z nich byli Ukraińcy. Wiosną 1917 r. ukraińscy intelektualiści stworzyli Centralną Radę⁷, która od tej pory była organem reprezentującym naród ukraiński w relacjach z rosyjskim Rządem Tymczasowym. Świeżo

⁵ Jurij Mitrofanenko, *Ukrajinska otamanszczyna 1918–1919 rokiw* (Kropywnyckij: Imeks-ŁTD, 2016) [Юрій Мітрофаненко, *Українська отаманищина 1918–1919 років*, (Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016.)]. Zob. również recenzję tego opracowania: Marek B. Kozubel, recenzja „Ukrajinska otamanszczyna 1918–1919 rokiw,” Jurij Mitrofanenko, *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym* 45, nr 2 (2018): 146–153, <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2018.025>.

⁶ Mychajło Sereida, „Otamanszczyna. Otaman Kozyr-Zirka,” *Litopys Czerwonoi Kalyny* (dalej: LCZK) 2, listopad, nr 11 (1930): 11–13 [Михайло Середа, „Отаманщина. Отаман Козир-Зірка,” *Літопис Червоної Калини*, листопад, № 11 (1930)].

⁷ Centralna Rada – parlament i zarazem reprezentacja Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL). Powstała 17 III 1917 r. 29 IV 1918 r. została zlikwidowana w wyniku zamachu stanu przeprowadzonego ze wsparciem Niemców przez gen. Pawła Skoropadskiego, zob. *Ukrajinska Centralna Rada. Dokumenty i materiały. U dwuch tomach*, t. 1, 4 březnia – 9 hrudnia 1917 r., red. Władysław Werstniuk et al. (Kyjiv: Naukowa Dumka, 1996); t. 2, 10 hrudnia 1917 r. – 29 kwitnia 1918 r., oprac. Władysław Werstniuk et al. (Kyjiv: Naukowa Dumka, 1997) [*Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах*, t. 1, 4 březnia – 9 грудня 1917 р., ред. Владислав Верстюк та ін. (Київ: Наукова Думка, 1996); t. 2, 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р., ред. Владислав Верстюк та ін. (Київ: Наукова Думка, 1997)]; Dmytro Doroszenko, *Istoriya Ukrainy 1917–1923*, t. 1, „Doba Centralnoji Rady” (Kyjiv: Tempora, 2002) [Дмитро Дорошенко, *Історія України 1917–1923 рр.*, t. 1, *Доба Центральної Ради* (Київ: Темпора, 2002)].

powstałe władze ukraińskie chciały stworzyć sfederowaną z demokratyczną Rosją republikę z reżimem demokratycznym i autonomią kulturalną dla mniejszości narodowych licznie zamieszkujących Ukrainę.⁸ Po rewolucji październikowej władzę w Rosji przejęli bolszewicy, którzy na początku 1918 r. wysłali przeciwko Ukraińskiej Republice Ludowej (URL) swoje jednostki wojskowe celem obalenia władz demokratycznych i ustanowienia marionetkowego, sowieckiego rządu. 25 stycznia władze URL przyjęły IV Uniwersał Centralnej Rady, w którym proklamowano niepodległość państwa ukraińskiego.⁹ Dokument został odrzucony lub zignorowany przez deputowanych reprezentujących mniejszości narodowe nad Dnieprem, poza polskimi politykami. Dla Ukraińców szczególnie niezrozumiała i bolesna była postawa reprezentantów żydowskich partii politycznych, którzy niekiedy demonstracyjnie występowali przeciwko ukraińskiej niepodległości. Część z nich traktowała URL jako byt tymczasowy i oportunistycznie zaczęła sympatyzować z nadchodzącymi Sowietami.¹⁰

Dalszy przebieg wojny ukraińsko-sowieckiej okazał się jednak niekorzystny dla bolszewików. Ukraińskie siły zbrojne rozgromiły zbolszewizowane formacje armii rosyjskiej na Wołyniu i Podolu, a komunistyczne powstanie w Kijowie zostało krwawo stłumione. Losów wojny nie zmieniło nawet wkroczenie – należy dodać, że z opóźnieniem w stosunku do pierwotnych planów dowództwa sowieckiego i ciężkimi stratami – oddziałów sowieckich do stolicy URL.¹¹ 9 lutego 1918 r. URL podpisała traktat w Brześciu Litewskim, na mocy którego stała się sojusznikiem państw centralnych (zwanym również czwórprzymierzem): II Rzeszy Niemieckiej, Austro-Węgier, Imperium Osmańskiego i Królestwa Bułgarii. Skutkami zawarcia traktatu były udany antybolszewicki pochód wojsk niemieckich i austro-węgierskich, ale również konieczność zrealizowania zobowiązań, jakie przyjęła w Brześciu Litewskim delegacja Centralnej Rady – dostarczenie ogromnej ilości prowiantu (głównie zboża).¹²

⁸ Zob. szerzej: Henri Abramson, *Mołytwa za władę. Ukrajinci ta jewreji pid czas rewolucji (1917–1920)* (Kyjiw: Duch i Litera, 2017), 79–114 [Генрі Абрамсон, *Молитва за владу. Українці та євреї під час революції (1917–1920)* (Київ: Дух і Літера, 2017)].

⁹ „Czetwertyj Uniwersał Ukrajinskoj Centralnoji Rady, 9 I 1918 r.,” w *Ukrajinska Centralna Rada*, 2:102–104.

¹⁰ Abramson, *Mołytwa*, 114–115; George Liber, *Wojny totalne i kształtowanie się współczesnej Ukrainy 1914–1954*, tłum. Przemysław Tomanek (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019), 87.

¹¹ Zob. szerzej: Jarosław Tynczenko, *Ukrajński zbrojni syły: berezeń 1917 — lystopad 1918 r. (orhanizacija, czyselnist', bojowi diji)* (Kyjiw: Tempora, 2009), 22–29 [Ярослав Тинченко, *Українські збройні сили: березень 1917 — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)* (Київ: Темпора, 2009)].

¹² „Myrnyj dohowir miż Nimeczczynoju, Tureczczynoju, Awstro-Uhorszczynoju, Wołharijeju ta Ukrajinskoju Narodnoju Respublykoju, 27 I 1918 r.,” „Tekst dodatkowoho dohoworu

Liczne problemy z wywiązaniem się z powyższego zobowiązania oraz porewolucyjny i powojenny chaos na Ukrainie, z którymi również nie były w stanie natychmiast uporać się władze URL, skłoniły Niemców do szukania zastępcstwa dla Centralnej Rady. Ostatecznie zdecydowano się na poparcie gen. Pawła Skoropadskiego¹³, jednego z głównych twórców zwycięstwa nad bolszewikami. Przy życzliwej neutralności wojsk niemieckich dokonał on 29 kwietnia 1918 r. zamachu stanu i proklamował powstanie Państwa Ukraińskiego¹⁴ w miejsce URL, które zostało z czasem uznane przez 30 innych państw. Skoropadski przyjął tytuł hetmana i posiadał w zasadzie autorytarne uprawnienia.¹⁵

miż UNR i krajiny Czweternoho Sojuzu, 27 I 1918 r.,” w *Ukrajins’ka Centralna Rada*, 2:137–150; Kozubel, „Przestępczość w Państwie Ukraińskim w okresie koniec lipca – sierpień 1918 r. – analiza na podstawie wybranych materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy w Kijowie,” *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 54, nr 2 (2019): 111, <http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2019.2.04>.

¹³ Pawło Skoropadski (ur. 1873 – zm. 1945) – generał armii rosyjskiej i ukraińskiej, arystokrata i hetman państwa ukraińskiego. Jego postaci poświęconych jest wiele opracowań, zob. m.in.: Heorhij Papakin, *Pawło Skoropadskyj: patriot, derżawotworec, ljudyna. Istoryko-archiwni narysy* (Kyjiw: Derżawnyj Komitet archiwiv Ukrainy, Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy, 2003) [Георгій Папакін, *Павло Скоропадський. Патриот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси* (Київ: Державний комітет архівів України, Центральний державний історичний архів України, 2003)]. Ukraińskie nazwiska zostały zapisane zgodnie z sugestiami zawartymi w publikacji, zob. Emilian Wiszka, „Jak przekazywać teksty ukraińskie w języku polskim?” *Krakowskie Studia Malopolskie*, nr 6 (2002): 461–469.

¹⁴ Temat władz centralnych, sądownictwa oraz wojska Państwa Ukraińskiego był wielokrotnie opisywany przez historyków, zob. *Ukrajinska Derżawa (kwiteń – hrudeń 1918 roku). Dokumenty i materiały. U dwóch tomach*, red. Walerij Smolij, t. 1–2 (Kyjiw: Tempora, 2015) [*Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах*, t. 1 i 2, red. Валерій Смолій (Київ: Темпора, 2015)]; Doroszenko, *Istorijska Ukrajiny 1917–1923 rr.*, t. 2, *Ukrajinska Hełmanska Derżawa 1918 r.* (Kyjiw: Tempora, 2002) [Дорошенко, *Історія України 1917–1923 рр.*, t. 2, *Українська Гетьманська Держава 1918 р.* (Київ: Темпора, 2002)]; Danyło Janewskij, *Projekt „Ukrajina” abo sproba Pawła Skoropadskoho* (Charkiw: Folio, 2010) [Данило Яневський, *Проект „Україна” або спроба Павла Скоропадського* (Харків: Фоліо, 2010)]; Ruslan Pyrih, *Ukrajinska hetmanska derżawa 1918 roku. Istoryczni narysy* (Kyjiw: NAN Ukrainy, 2011) [Руслан Пиріг, *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси* (Київ: НАН України, 2011)]; Tynschenko, *Wijska Jasnowelmożnoho Pana Hetmana. Armija Ukrajinskoj Derżawy, traweh-hrudeń 1918 roku* (Kyjiw: Tempora, 2014) [Тинченко, *Війська Яснowelmożного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень–грудень 1918 року* (Київ: Темпора, 2014)].

¹⁵ „Nr 1. Hramota P. Skoropadskoho do wsioho ukrajinskocho narodu, 29 IV 1918 r.”; „Nr 2. Zakony pro tymczasowyj derżawnyj ustrij Ukrajinskoj Derżawy, 29 IV 1918 r.,” w *Ukrajinska Derżawa*, 2:37–42; Włodzimierz Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku* (Warszawa: „DiG”, 2000), 157–159; Jurij Tereszczenko, „Hetmanat Pawła Skoropadskoho jak projaw konserwatywnej rewolucji,” w *Hetmanat Pawła Skoropadskoho*,

Władze Państwa Ukraińskiego nie cieszyły się popularnością wśród większości przedstawicieli społeczeństwa ukraińskiego. Skoropadski otaczał się przeważnie wojskowymi i politykami narodowości rosyjskiej lub zrusyfikowanymi Ukraińcami (określającymi się Małorusinami), prowadził bardzo konserwatywną politykę wewnętrzną i przyzywał na rozciągnięcie jurysdykcji sądownictwa wojskowego państw centralnych na Ukrainę.¹⁶ Przeciwko władzom Państwa Ukraińskiego wybuchały liczne bunty, a sympatie ludności zaczęły przechylać się na korzyść partii skrajnie lewicowych, w tym bolszewików. Do tłumienia powstań antyhetmańskich coraz częściej angażowano żołnierzy niemieckich i austro-węgierskich. Trwałość nowych władz nad Dnieprem była zatem mocno uzależniona od sytuacji państw centralnych. Pod wpływem wieści o zawieszeniu broni na froncie zachodnim (11 listopada 1918 r.) hetman proklamował federację Państwa Ukraińskiego z „białą” Rosją.¹⁷

Powyższe wydarzenia pchnęły ukraińskich republikanów i socjalistów do ogłoszenia ogólnoukraińskiego powstania przeciwko Skoropadskiemu. Na czele rebelii stanął tzw. Dyrektoriat URL, który utworzono 13 listopada 1918 r. Był to organ władzy wykonawczej, w składzie którego zasiadli: Wołodymyr Wynnyczenko¹⁸ jako przewodniczący, Symon Petlura¹⁹ jako

ictorija, postati, kontrowersji. Wseukrajinska naukowa konferencija 19–20 trawnja 2008 r., red. Werstiuk (Kyjiw: Wyd. im. Ołeny Telihy, 2008), 21 [Юрій Терещенко, „Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції,” w *Гетьманат Павла Скоропадського. історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р.*, red. Владислав Верстюк (Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2008)]; Kozubel, *Przestępczość w Państwie*, 112.

¹⁶ Więcej informacji na temat rozciągnięcia jurysdykcji sądów wojskowych armii państw centralnych na terytorium Państwa Ukraińskiego, zob. Kozubel, „O relacjach między sądownictwem Państwa Ukraińskiego a sądami wojskowymi armii Państw Centralnych na Ukrainie w 1918 roku,” w *Pogranicza w historii prawa i myśli polityczno-prawnej*, red. Przemysław Dąbrowski i Dariusz Szpoper (Olsztyn–Gdańsk: Wyd. Gdańskiej Szkoły Wyższej, 2017), 355–368.

¹⁷ „Nr 27. Hramota Hetmana P. Skoropadskoho do wsich ukrajinskich hromadian ta kozakiw,” w *Ukrajinska Derżawa*, 2:68–69.

¹⁸ Wołodymyr Wynnyczenko (ur. 1880 – zm. 1951) – ukraiński pisarz i polityk. Pierwszy przewodniczący Dyrektoriatu URL. W styczniu 1919 r. podał się do dymisji.

¹⁹ Symon Petlura (ur. 1879 – zm. 1926) – ukraiński polityk i lider URL. Urodził się w Połtawie, w rodzinie posiadającej kozackie tradycje. Od 1906 r. pracował jako dziennikarz. Po rewolucji lutowej 1917 r. zaangażował się w ukraiński ruch państwowotwórczy – był członkiem Centralnej Rady, w okresie czerwiec–grudzień 1917 r. sekretarzem spraw wojskowych (odpowiednik ministra spraw wojskowych) oraz od stycznia do lutego 1918 r. dowódcą Hajdamackiego Kosza Słobodzkiej Ukrainy. W lipcu 1918 r. został aresztowany przez władze hetmańskie. Zwolniony, przyłączył się do podziemia szycującego powstanie przeciwko Skoropadskiemu. Po wybuchu powstania został naczelnym atamanem i zarazem członkiem Dyrektoriatu. Od grudnia 1919 r. przebywał na emigracji w Polsce. Był jednym z architektów

Naczelnym Atamanem Armii URL, Andrij Makarenko²⁰, Panas Andrijewski²¹ i Fedir Szewc²². Powstanie antyhetmańskie szybko ogarnęło całą Ukrainę, a terytorium kontrolowane przez Skoropadskiego szybko skurczyło się do samego tylko Kijowa. Wpływ na błyskawiczne i spektakularne sukcesy powstańców miało masowe przejście całych oddziałów armii Państwa Ukraińskiego na stronę Dyrektoriatu oraz bierność wojsk niemieckich i austro-węgierskich. 14 grudnia 1918 r. Skoropadski zrzekł się władzy i zbiegł z Kijowa wraz z ostatnimi oddziałami niemieckimi.²³ Władze odrestaurowanej republiki musiały się jednak szybko zmierzyć z zagrożeniami zewnętrznymi w postaci nowej inwazji Rosji Sowieckiej, z wojną z odrodzoną Polską o Wołyń i z groźbą konfliktu z Siłami Zbrojnymi Południa Rosji (SZPR).²⁴

sojuszu polsko-ukraińskiego z 1920 r. 31 XII 1923 r. został zmuszony do opuszczenia Polski. W 1924 r. osiedlił się we Francji. Został zamordowany 25 V 1926 r. w Paryżu przez związanego z sowieckimi służbami specjalnymi zamachowca Szłomę Szwarcbarda, zob. Serhij Łytwyn, *Sud istoriji: Symon Petlura i petluriana* (Kyjiw: Wyd. im. Ołeny Telihiy, 2001) [Сергій Литвин, *Суд історії: Симон Петлюра і петлюряна* (Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2001)].

²⁰ Andrij Makarenko (ur. 1885 – zm. 1963) – ukraiński polityk. Jeden z członków Dyrektoriatu. W grudniu 1919 r. został wysłany przez Petlurę z misją dyplomatyczną do państw Europy Zachodniej.

²¹ Panas Andrijewski (ur. 1878 – zm. 1955) – ukraiński polityk. Jeden z członków Dyrektoriatu. Podał się do dymisji w kwietniu 1919 r. z powodu wybrania na premiera Borysa Martosa.

²² Fedir Szewc (ur. 1882 – zm. 1940) – ukraiński polityk. Jeden z członków Dyrektoriatu. W grudniu 1919 r. został wysłany przez Petlurę z misją dyplomatyczną do państw Europy Zachodniej.

²³ Ogólnoukraińskie powstanie przeciwko Skoropadskiemu wybuchło 16 XI 1918 r. Na temat tej insurekcji oraz pozostałych buntów przeciwko hetmanowi zob. szerzej: Mędrzecki, *Niemiecka interwencja*, passim; Skrukwa, *Formacje*, 343–361; Krotofil, *Siły Zbrojne*, 37–41; Rusłan Pyrih i Tamara Ostaszko, „Hetmańska Derżawa,” w *Narysy istoriji Ukrajinskoji Rewoluciji 1917–1921 roku*, t. 1, red. Smolij (Kyjiw: NWP Wyd. Naukowa Dumka, 2011), 348–371 [Руслан Пиріг і Тамара Осташко, „Гетьманська Держава,” w *Нариси історії Української Революції 1917–1921 років*, t. 1, ред. Смолій (Київ: НВП Вид. Наукова думка, НАН України, 2011)]; Wołodumyr Reznikow, „Antyhetmańskij powstańskij ruch na Słobożanszczyni (trawień–łystopad 1918 roku),” *Mołodij wczenyj* 3, nr 5 (2015): 77–83 [Володимир Резніков, „Антигетьманський повстанський рух на Слобожанщині (травень–листопад 1918 року),” *Молодий вчений* 3, № 5 (2015)]; Reznikow, „Selanśkij powstańskij ruch na Słobożanszczyni (berezień 1918 – 1923 rr.),” w *Wijna z derżawoju czy za derżawu? Selanśkij powstańskij ruch w Ukraini 1917–1921 roku*, red. Łobodajew (Charkiw: Knyżkowij Klub „Klub Simejnoho Dozwilla”, 2017), 326–328 [Резніков, „Селянський повстанський рух на Слобожанщині (березень 1918–1923 рр.),” w *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років*, ред. Лободаєв (Харків: Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2017)].

²⁴ Mykoła Kapustianskij, „Pochid ukrajinskich armij na Kyjiw–Odesu w 1919 roci (Korotkij wojenno-istorycznyj ohljad),” w *Ukrajina. 1919 rik.: M. Kapustianskij „Pochid ukrajinskich armij na Kyjiw–Odesu w 1919 roci”. J. Małaniuk „Urywky zi spohadiw”. Dokumenty ta*

Tymczasem na zapleczu wojsk ukraińskich borykano się z problemem chaosu, bandytyzmu oraz samowoli wielu atamanów – dowódców oddziałów nieregularnych.

Geneza i cechy atamańszczyzny

Po obaleniu Hetmanatu nowe ukraińskie władze nie dysponowały dostateczną liczbą regularnych formacji wojskowych. Ponadto część z nich nie miała wysokich stanów żywniowych i bojowych. Na przełomie 1918 i 1919 r. ponad połowę oddziałów Armii URL stanowiły formacje nieregularne, powstałe w potrzebie chwili, jaką była insurekcja przeciwko Skopopadskiemu. Przeważnie na ich czele stali atamani.²⁵ Najczęściej nie byli oni wyznaczani na te stanowiska rozkazami Dyrektoriatu bądź dowództwa Armii URL, atamani sami formowali oddziały powstańcze i stawali na ich czele. Ten fakt wpływał na ich poczucie niezależności od władz wojskowych, a nawet centralnych republiki. Tym samym powstanie antyhetmańskie doprowadziło do zjawiska atamańszczyzny, określanego również w anglojęzycznej historiografii terminem „warlordism” (od ang. *warlord* – wódz, dowódca wojskowy).²⁶

Atamani dowodzili formacjami o zróżnicowanej liczebności i skuteczności bojowej. Niejednokrotnie dochodziło do sytuacji, gdy bez uzasadnienia określali swe oddziały „pułkami” lub „dywizjami”, co miało sugerować, iż dowodzą wielkimi siłami. W rzeczywistości bardzo często formacje nazywane przez nich np. „dywizjami” liczyły zaledwie kilkuset kozaków. Samym sobie nadawali stopnie „sotnyków”, „pułkowników” czy najczęściej właśnie „atamanów”. Sam tytuł, od którego wzięta się nazwa zjawiska atamańszczyzny, miał dwa znaczenia: był ukraińsko-rewolucyjnym odpowiednikiem stopnia generała, ale używano go również w odniesieniu do dowódcy jakiegoś oddziału wojskowego. Sama nazwa nawiązywała do tradycji kozactwa zaporoskiego, do którego zresztą niektórzy watażkowie upodabniali się

materiały, red. Тупченко (Київ: Темпора, 2004), 71 i 73 [Микола Капустянський, „Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році,” w *Україна. 1919 рік. М. Капустянський „Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”*. Є. Маланюк „Уривки зі спогадів”. *Документи та матеріали*, ред. Тинченко (Київ: Темпора, 2004)]. SZPR – zbrojne ramię rządu Południa Rosji, z siedzibą w Sewastopolu. Stanowiły część tzw. „Białej Rosji” podczas wojny domowej 1917–1922. Dowódcą SZPR był gen. Anton Denikin. W 1920 r. zastąpił go gen. Piotr Wrangel. Zob. Антон Деники, *Вооруженные силы Юга России* (Москва: Вече, 2013); *Вооруженные силы на Юге России, январь–июнь 1919 года*, red. Сергей Волков (Москва: Центрполиграф, 2003); Петер Кенез, *Подлинная история Добровольческой армии 1917–1918* (Москва: ТД Алгоритм, 2017).

²⁵ Krotofil, *Sily Zbrojne*, 41 i 43–45.

²⁶ Gilley, „*Otamanshchyna*,” 174.

również ubiorem i sposobem utrzymywania dyscypliny. Z czasem jednak początkowo popularny tytuł „atamana” zaczął pod wpływem działalności „watażków” zyskiwać negatywne skojarzenia.²⁷

Po obaleniu Hetmanatu poszczególni atamani zajmowali terytorium obejmujące najczęściej jeden lub kilka powiatów, a następnie wprowadzali tam swego rodzaju autonomiczną władzę, której przewodzili. Uparcie odmawiali przy tym wykonywania większości rozkazów dowódców dywizji lub korpusów, którym zostały podporządkowane ich oddziały, a nawet ignorowali telegramy płynące ze Sztabu Armii Czynnej URL. Dotyczyło to szczególnie rozkazów „wyjścia” na front antybolszewicki. Bywało, że znajdując się w strefie działań wojennych, samowolnie opuszczali ją. Na tyłach wojsk ukraińskich „watażkowie” najczęściej prowadzili grabież i terroryzowali ludność cywilną. Zgoda atamanów na takie działania podwładnych niejednokrotnie była podyktowana chęcią utrzymania swej popularności w ich oczach, obok rzecz jasna woli zaspokojenia własnych żądz. Wprowadzony przez nich chaos, grabieże oraz ekscesy i pogromy antysemickie wywoływały niezadowolenie i drastycznie obniżały poziom zaufania cywili do władz republikańskich. Atamańszczyzna, którą Petlura pragnął wykorzystać do wzmocnienia ukraińskiej państwowości (poprzez milczącą zgodę na przejmowanie przez atamanów na przełomie 1918 i 1919 r. również władzy cywilnej nad powiatami, w których operowali) oraz armii, okazała się czynnikiem destrukcyjnym w obu przypadkach.²⁸

Przez dziesięciolecia ukraińscy autorzy memuarów oraz historycy głosili się nad typologizacją atamanów, dostrzegając to, iż znacząco różnili się oni między sobą. Najobszerniej powyższy problem w ukraińskiej historiografii skomentował wspomniany Mitrofanenko, proponując zarazem swoją własną typologizację tego zjawiska. Badacz podzielił owych watażków na cztery typy: wojskowo-opozycyjny (polityczny), umiarkowanie konstruktywny, społeczno-destrukcyjny i kozakofilsko-romantyczny.²⁹ Najliczniejszą grupę stanowili przedstawiciele typu społeczno-destrukcyjnego. Spośród 35 najsłynniejszych i najbardziej wpływowych atamanów z okresu grudzień

²⁷ Kapustiański, *Pochid*, 72; Gilley, „*Otamanshchyna*»,” 174; Mitrofanenko, *Ukrajinska*, 89–90.

²⁸ Krotofil, *Sily Zbrojne*, 49 i 67–68; Mitrofanenko, *Ukrajinska*, 90–91, 106 i 133. Artur Adams porównał atamańszczyznę do średniowiecznego buntu chłopskiego, żakerii, zob. szerzej: Artur Adams, „The great Ukrainain Jacquerie,” w *The Ukraine, 1917–21: a Study in Revolution*, red. Taras Hunczak (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977), 247–270.

²⁹ Zob. szerzej: Mitrofanenko, *Ukrajinska*, 123–160 i 207–209. Zob. również uwagi do tej typologizacji w recenzji tegoż opracowania: Kozubel, „Ukrajinska,” 152.

1918 – grudzień 1919 Mitrofanenko zaliczył 12 – w tym Kozyra-Zirkę – do tej kategorii.³⁰

Początki „kariery”

Według informacji z protokołu przesłuchania Kozyra-Zirki bohater artykułu urodził się w Połtawie w centralnej Ukrainie, w rodzinie majątnych chłopów wyznania prawosławnego. Ten mający w 1919 r. 26 lat Ukrainiec twierdził, że był absolwentem prawa, które ukończył na Uniwersytecie w Charkowie.³¹ Powyższy opis mało przypomina awanturnika, łupieżcę i autora krwawych, antysemickich pogromów. Był to ważny szczegół odróżniający go od większości atamanów.

Warto również wspomnieć, że tak Sereda, jak i Arnold Hillerson przytaczają ciekawe plotki, które dotyczyły pochodzenia atamana. Otóż miał on być rzekomo hrabią z Białej Cerkwi, ukrywającym swą prawdziwą tożsamość pod pseudonimem „Kozyr-Zirka”, albo zbiegłym z Galicji skazańcem, czego potwierdzeniem miał być tatuaż na jego ramieniu.³² Hillerson podał w swym raporcie dosyć wiarygodny, poza pewnymi wyjątkami, rysopis watażki: „był przystojnym młodym człowiekiem, ognistym brunetem w typie cygańskim, z dobrymi manierami, świetny mówca, mówiący wyłącznie w dialekcie galicyjsko-ukraińskim [*sic!*]. Nie mówił po rosyjsku, chociaż rozumiał ten język bardzo dobrze”.³³

Podczas Wielkiej Wojny służył głównie w Kaukaskiej Dywizji Kawalerii, zwanej też „Dziką Dywizją”. W jej szeregach dosłużył się stopnia chorążego.³⁴ Jesienią 1917 r. został przeniesiony do 3 Noworosyjskiego Pułku Dragonów, który przechodził proces ukrainizacji, w wyniku czego został przekształcony w 1 Ukraiński Pułk Noworosyjski. W okresie grudzień 1917 – styczeń 1918 r. został nominowany na dowódcę jednostki przez radę żoł-

³⁰ Mitrofanenko, *Ukrajńska*, 207–209.

³¹ Centralny Derżawnyj Archiw Hromadskych Objednań Ukrainy (dalej: CDAHOU), fond 269: Kolekcja dokumentów „Ukrajński muzej w Prazi” 1925–1948 (dalej: f. 269), opys (dalej: op.) 1, sprawa (dalej: sp.) 37, Protokół przesłuchania O.[leksandra] Kozyra-Zirki, Winnica, 28 II 1919 r., 21–24.

³² „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” w Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919* (New York: Seltzer, 1921), 187; Sereda, „Otamanszczyzna. Otaman Kozyr-Zirka,” 11.

³³ „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 187.

³⁴ Bardzo charakterystycznym aspektem atamańszczyzny, w tym typu społeczno-destrukcyjnego, było to, iż wielu spośród watażków było byłymi oficerami armii rosyjskiej, tak zawodowymi, jak i czasu wojny. Przeważnie udawało im się dosłużyć stopnia chorążego, korneta (kawaleryjski odpowiednik podporucznika), porucznika, sztabskapitana czy kapitana, zob. Mitrofanenko, *Ukrajńska*, 103.

nierzy pułku. Na początku 1918 r. udał się do Kijowa, gdzie wziął udział w walkach z bolszewickimi powstańcami, a po odwojcie wojsk ukraińskich ze stolicy wstąpił w szeregi oddziału karabinów maszynowych 3 Zaporoskiego Kurenia im. Kośća Hordijienki, przeformowanego niedługo później w 1 Pułk Konno-Hajdamacki. Wiosną w jego składzie wziął udział w udanym rajdzie płk. Petra Bołboczana – dowódcy Dywizji Zaporoskiej – na Krym. W czerwcu 1918 r. musiał przejść do konspiracji z powodu podburzania żołnierzy przeciwko hetmanowi. Miał być ukrywany również przez elitarny oddział Strzelców Siczowych³⁵, który pozostawał krytyczny wobec władzy Hetmanatu.³⁶ Bardzo ważnym aspektem w życiu Kozyra-Zirki było również jego członkostwo w Ukraińskiej Partii Socjalistów-Niepodległościowców. Co ciekawe, do grona jej członków i sympatyków należało wielu innych atamanów. Liderem tego ugrupowania politycznego był jeden z członków Dyrektoriatu Panas Andrijewski.³⁷

W listopadzie 1918 r. bohater artykułu otrzymał od dowódcy Strzelców Siczowych zadanie sformowania 1 Konno-Partyzanckiego Pułku.³⁸ Na jego czele wziął udział w powstaniu antyhetmańskim. Według Seredy miał on odnosić spektakularne sukcesy na polu walki, ale podawane przez niego informacje są w większości bardzo wątpliwe, gdyż milczą na ten temat źródła archiwalne z epoki. Na dodatek w trakcie oblężenia Kijowa dało się zauważyć pierwsze

³⁵ Strzelcy Siczowi – ukraińska formacja wojskowa stworzona w Kijowie w listopadzie 1917 r. przez Jewhena Konowalca, zbiegłego z niewoli oficera armii austro-węgierskiej. Początkowo w jej składzie znajdowali się jedynie Ukraińcy z Galicji Wschodniej, byli żołnierze armii austro-węgierskiej, a także walczącego w jej składzie Legionu Ukraińskich Strzelców Siczowych, z którymi kijowscy Strzelcy Siczowi są często myleni. W latach 1918–1919 brali udział w wojnach URL z bolszewicką Rosją i siłami tzw. „białych” Rosjan. Ich najsłynniejszym dowódcą był wspomniany płk Konowalec. Zob. Roman Daszkewycz, *Artylerija Siczowych strilciw u borot'bi za Zoloti Kyjiwski worota* (Nju-Jork: Wyd. Czerwona Kałyna, 1965) [Роман Дашкевич, *Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота* (Нью-Йорк: Вид. Червона Калина, 1965)]; Мучажло Ковалчук, *На чолі Січових стріlcіw. Wijskowo-polityczna dijalnist' Jewhena Konowalcia w 1917–1921 rr.* (Kyjiw: Ukraińska wydawnicza spółka im. Jurija Łuru, 2010) [Микола Ковальчук, *На чолі Січових стріlcіw. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр.* (Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010)]; Iwan Choma, *Siczowi Strilci, Stworenija, wijskowo-polityczna dijalnist' ta zbrojna borot'ba Siczowych Strilciw u 1917–1919 rr.* (Kyjiw: Nasz czas, 2011) [Іван Хома, *Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр.* (Київ: Наш час, 2011)].

³⁶ Sereida, „Otamanszczyna. Otaman Kozyr-Zirka,” 11; Tynczenko, *Oficerskij korpus Armiji Ukrajinskoji Narodnoji Respubliki (1917–1921)*, t. 1 (Kyjiw: Tempora, 2007), 206 [Тинченко, *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, t. 1 (Київ: Темпора, 2007, 206)].

³⁷ Skrukwa, *Formacje*, 408.

³⁸ Występował również pod nazwą 1 Pułk Konno-Partyzancki Strzelców Siczowych. Obie nazwy pojawiają się w literaturze i dokumentach.

przejawy niesubordynacji – wbrew rozkazom i rozejmowi jego oddział niejednokrotnie atakował oddziały niemieckie stacjonujące w ukraińskiej stolicy. Dał się jednak poznać jako dowódca agresywny i wykazujący inicjatywę, co z pewnością zostało przez Dyrektoriat zaliczone w poczet zalet atamana.³⁹

Oddział watażki występował w raportach jako oddział partyzancki. Jego liczebność w stanie żywieniowym zapewne nie przekraczała 500 kozaków. W wykazie formacji Armii URL z 11 stycznia 1919 r. podano, iż stan bojowy 1 Konno-Partyzanckiego Pułku Strzelców Siczowych wynosił 350 bagnętów, 25 karabinów maszynowych i 3 armaty. Pomimo tego, że są to głównie dane szacunkowe, to wyraźnie wskazują, iż pomimo niewielkiej liczebności oddział atamana był silnie nasycony bronią maszynową i artylerią.⁴⁰

Po obaleniu Hetmanatu Kozyr-Zirka dopuścił się pierwszych przestępstw wojennych i kryminalnych w swej karierze atamana. Po zajęciu stolicy Ukrainy w połowie grudnia 1918 r. watażka bezprawnie aresztował prezesa Kijowskiej Komisji Remontowej Dawidowa, zapewne celem wymuszenia pieniędzy lub innych wartościowych przedmiotów. Następnie po opuszczeniu Kijowa bez sądu i śledztwa wydał rozkaz rozstrzelania komendanta stacji Korosteń płk. Krawczenki⁴¹, urzędnika komendantury, ukraińskiego obywatela o nazwisku Krywicki oraz czterech innych mężczyzn o nieustalonych personaliach. Prawdziwe motywacje Kozyra-Zirki są trudne do ustalenia. Kilka miesięcy później tłumaczył swe postępowanie okolicznościami wojennymi oraz kajał się za swą „porywczosć”.⁴²

Z uwagi na rosnący na Ukrainie chaos oraz początek inwazji sowieckiej pierwsze zbrodnie atamana nie zostały przez Dyrektoriat dostrzeżone lub zostały zignorowane. Napaści w Kijowie w momencie zajęcia stolicy przez siły URL nie były sytuacjami wyjątkowymi, a informacje o mordzie na stacji kolejowej w Korosteniu dotarły do dowództwa zapewne z dużym opóźnieniem. Przez to być może nie wzięto tych wydarzeń pod uwagę w trakcie podejmowania decyzji o wysłaniu Kozyra-Zirki do Owrucza celem zaprowadzenia porządku i zorganizowania obrony lokalnego odcinka frontu przeciwsowieckiego. Kierowano się wtedy głównie dotychczasowymi dokonaniami militarnymi atamana i jego agresywnym stylem dowodzenia, który mógł znaleźć zastosowanie na pograniczu ukraińsko-białoruskim.

³⁹ Sereda, „Otamanszczyna. Otaman Kozyr-Zirka,” 11; Tynczenko, *Oficerskyj*, 1:206.

⁴⁰ „Dyslokacja Bojowej skład czastyn Armiji Ukrajinškoji Narodnoji Respublik, 11 styczeń 1919 r.,” w *Ukrajina. 1919 rik*, 462 [„Дислокація Бойовий склад частин Армії Української Народної Республіки 11 stycznia 1919 r.,” w *Україна. 1919 рік*, 461].

⁴¹ Niestety autorowi tekstu nie udało się odnaleźć więcej informacji na jego temat ani powiązać z innymi ukraińskimi oficerami o tym samym nazwisku.

⁴² CDAHOU, f. 269, op. 1, sp. 37, Decyzja Głównej Komisji Śledczej przy Dyrektoracie URL, Winnica, 27 II 1919 r., 14–15.

Kozyr-Zirka jako komendant Owrucza

W Owruczu pułk atamana znalazł się 24 grudnia 1918 r. Dzień wcześniej do miasta wkroczył Mohylewski Kosz Kozaków Niżowych, którego Kozacy odmówili wykonania rozkazu wyruszenia na front przeciwko bolszewikom.⁴³ Zapewne ukraińskie władze wysłały tam Kozyra-Zirkę w nadziei na to, że opanuje sytuację i wzmocni obronę ważnego węzła komunikacyjnego. 25 grudnia Dyrektoriat oficjalnie powierzył Kozyrowi-Zirce stanowisko komendanta miasta. Ataman dysponował nie tylko władzą wojskową (jako dowódca załogi miał bronić miasta i okolic), policyjną (miał zapewnić bezpieczeństwo ludności), ale również przejął część kompetencji władz samorządowych, przede wszystkim szczebla powiatu. Burmistrz Kazimierz Moszyński był faktycznie bezradny wobec autorytarnych uprawnień atamana. Watażka natychmiast udał się do tego miasta, by objąć powierzone mu stanowisko. Od razu ogłosił w mieście stan wojenny (co oznaczało m.in. zakaz wychodzenia z domów po godz. 20:00) oraz nawoływał ludność cywilną Owrucza i okolic do zachowania spokoju. Na swego zastępcę wyznaczył sotnyka Wołodymyra Herasymenkę, a chorążemu Danyłence powierzył przyjmowanie zgłoszeń od osób prywatnych.⁴⁴

Co ciekawe, Kozyr-Zirka ogłosił w punkcie 5 swego pierwszego rozkazu „dla załogi miasta Owrucz i okolic” z 25 grudnia, iż w skład owej załogi (czyli sił znajdujących się pod jego dowództwem) weszły „1 Dywizja Strzelców Siczowych” i „inne oddziały ukraińskie” znajdujące się w mieście i jego okolicach.⁴⁵ W rzeczywistości jedyna formacja Strzelców Siczowych, która była dywizją, stacjonowała w tym czasie w Kijowie, a najbliższa dywizja z nr. porządkowym „1” wchodziła w skład Korpusu Wołyńskiego płk. Wołodymyra

⁴³ Tynczenko, „Chronika bojowych dij armiji UNR proty bilshowykiw u hrudni 1918 – trawni 1919 rr.,” w *Ukrajina. 1919 rik*, 360 [„Хроніка бойових дій армії УНР проти більшовиків у грудні 1918 – травні 1919 рр.,” w *Україна. 1919 рік*, 360]. W raporcie Hillersona, pracownika wydziału pomocy ofiarom pogromów przy Rosyjskim Czerwonym Krzyżu na Ukrainie, znajdującym się w jednym z rosyjskich archiwów, błędnie podano, iż oddział Kozyra-Zirki przybył do Owrucza 15 grudnia, gdy w mieście trwał rzekomo pogrom urządzony przez „Kureń Śmierci” sprowadzony przez komendanta o nazwisku Mieszczuk, zob. „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdiela pomoszczy pogromlennym przy Rossyjskom obszczestwie Krasnogo Kriesta (ROK) na Ukrainie; A.I. Hillersona o pogromie w g. Owrucze Wołynskoj i na stancii Korosteń otriadami «Kureń smierti» i Kozyr²-Zirki i dr. w diekabrie 1918 – janwarie 1919 g.,” w *Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: Сборник документов*, red. Лидия Борисовна Милякова (Moskwa: РОССПЭН, 2007).

⁴⁴ CDAHOУ, f. 269, op. 1, sp. 37, Rozkaz nr 1 dla załogi m[ia]sta]. Owrucz i okolic, [Owrucz], 25 XII 1918 r., 27.

⁴⁵ Ibid.

Oskilko i była rozlokowana w Równem i Sarnach.⁴⁶ Należy więc wykluczyć możliwość podporządkowania atamanowi którejkolwiek z ukraińskich dywizji. Stąd niewykluczone, że powyższy fragment rozkazu był dowodem na rosnącą megalomanię Kozyra-Zirki. Kolejne pytania pojawiają się przy próbie ustalenia „innych oddziałów ukraińskich”, które mogły zostać podporządkowane według niego rozkazem z 25 grudnia. W dokumentach pojawiają się jedynie wzmianki o 1 Zaporoskim Pułku Kosza Kozaków Niżowych, ale dotyczą one stycznia 1919 r. Z kolei Mohylewski Kosz Kozaków Niżowych (300 bagnatów, 4 karabiny maszynowe i 2 działa polowe na dzień 11 stycznia 1919 r.) z czasem został wysłany do miasta Sarny na północnym Wołyniu.⁴⁷

Sam Owruć był miastem położonym we wschodniej części guberni wołyńskiej, blisko granicy z gubernią mińską. W omawianym okresie liczba mieszkańców miasta sięgała 10 tys. osób, z których 2/3 mieli stanowić Żydzi. Dotychczas miasto nie doznało wielkich zniszczeń, poza falą rabunków sklepów żydowskich w grudniu 1917 r., których sprawcami byli głównie włościanie z okolicznych wsi i zdemobilizowani weterani 165 Pułku Piechoty, którzy ulegli bolszewickiej propagandzie nakazującej zwalczanie „warstw wyzyskujących”. Jak wskazuje żydowski badacz, do wzrostu nastrojów antysemitycznych przyczynić się jednak miała głównie agitacja aż trzech środowisk: zwolenników ukraińskiej Centralnej Rady, polskich ziemian, którzy chcieli obrócić chłopską żądzę rabunku w kierunku innej „ofiary” oraz zwolenników tzw. „białej Rosji”, których niejednokrotnie określano też mianem „czarnosotennych”⁴⁸ (od skrajnie antysemitckiego rosyjskiego ruchu nacjonalistycznego zwanego „Czarną Sotnią”). W okresie rządów Centralnej Rady i następnie Hetmanatu sytuacja miała ulec uspokojeniu, a Żydzi byli angażowani do pracy w administracji.⁴⁹

W dniu objęcia stanowiska Kozyr-Zirka spotkał się z delegacją, która wg Eliasa Heifetza miała się składać głównie z przedstawicieli polskiego ziemiaństwa i byłych cesarskich urzędników. Po jej wysłuchaniu wydał ustny rozkaz aresztowania i przyprowadzenia przed swoje oblicze miejscowego

⁴⁶ Centralny Derżawnyj Archiw Wyszczych Orhaniv Włady i Uprawlinnja Ukrainy (dalej: CDAWOWUU), f. 1078: Hołowne uprawlinnia Heneralnoho sztabu Ukrajinškoji Narodnoji Respubliki 1919, op. 1, sp. 74, Lista formacji Armii URL wraz z liczebnością i miejscem dyslokacji, b.m., 29 XII 1918 r., 27–28; „Spys operujuczich czastyn armiji UNR na 29.12.1918., 29 grudnia 1918 r.” w *Ukrajina. 1919 rik*, 459–460 [„Спис оперуючих частин армії УНР на 29 грудня 1918 р.” w *Україна. 1919 рік*, 459–460].

⁴⁷ „Dyslokacja Bojowej skład,” 461.

⁴⁸ Walter Laqueur, *Black Hundred: The Rise Of The Russian Extreme Right* (New York: HarperCollins, 1993); Michał Soska, *Za Świętą Ruś. Współczesny rosyjski nacjonalizm – zarys ideologii* (Warszawa: Wyd. von Borowiecky, 2009).

⁴⁹ „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 27 i 185–186; „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdieła pomoszczy pogromlennym,” 32–33.

rabina. Podwładni atamana sprowadzili go około godz. 14:00, po czym przez najbliższe osiem godzin kapłan był „narażony przez cały czas na zniewagi i nadużycia Kozaków”. W końcu komendant załogi przyjął go w swym gabinecie. Stosunek Kozyra-Zirki do rabina miał być „ekstremalnie grubiański”.⁵⁰ Następnie wg Heifetza miał zupełnie swobodnie wyjawic kapłanowi swe zamiary: „Wiem, że jesteś bolszewikiem, wszyscy Twoi krewni i Żydzi są bolszewikami. Wiedz, że zamierzam zniszczyć wszystkich Żydów w mieście. Zbierz ich wszystkich w synagodze i poinformuj o tym, co Ci powiedziałem”.⁵¹

Po tym wydarzeniu w najbliższych dniach doszło do pojedynczych mordów na Żydach, przeważnie spoza Owrucza. Hillerson przytacza przypadek zastrzelenia młodego starozakonnego ze wsi Kalinkowicze, która była zajęta przez bolszewików – stąd Kozyr-Zirka stwierdził, iż schwytany mężczyzna jest ich szpiegiem. Kozacy zgładzili również grupę żydowskich uczniów z Mozyrza. Łącznie z rąk podwładnych bohatera artykułu życie miało stracić dziewięciu Żydów, głównie w Potapowiczach i Hoszowie. 27 grudnia Kozacy dokonali pojedynczych rekwizycji we wsi Narodycze. Być może wtedy podczas przesłuchania ludzie atamana rozebrali do naga dwóch Żydów i przepędzili ich przez ulicę. W tych dniach dochodziło również do pojedynczych przypadków gwałtów na młodych Żydówkach.⁵²

Wymienione wyżej zbrodnie i nadużycia poprzedziły właściwy pogrom, do którego doszło w styczniu 1919 r. Z racji tego, że było to jedno z pierwszych tak głośnych wydarzeń tego typu na Ukrainie kontrolowanej przez Dyrektoriat, uważa się, że czyn Kozyra-Zirki i niemrawa reakcja ukraińskich władz zapoczątkowały falę pogromów nad Dnieprem. Informacje zebrane z dokumentów archiwalnych, relacji oraz opracowań pozwoliły na odtworzenie przebiegu prześladowań i samego pogromu.

Już po kilku dniach, 31 grudnia, podwładni atamana zaczęli przeprowadzać bezprawne rekwizycje na majątku cywilnej ludności, dochodziło również do klasycznych rabunków, a także morderstw. W raporcie do Sztabu Głównego Atamana z 21 stycznia 1919 r. poinformowano, iż na początku sprawowania przez Kozyra-Zirkę stanowiska komendanta miasta dochodziło głównie do grabieży na ludności ukraińskiej.⁵³ Tymczasem wg Heifetza ofiarami mieli być wyłącznie Żydzi. W swej książce obrazowo opisał

⁵⁰ Cyt. za Heifetz, *The Slaughter*, 28.

⁵¹ Cyt. za „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdieła pomoszczy pogromlennym,” 34.

⁵² „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 188–190; „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdieła pomoszczy pogromlennym,” 34–36.

⁵³ CDAWOWUU, f. 1075: Wjśkowe ministerstwo Ukrajinskoi Narodnoji Respubliki, 1919–1921 (dalej: f. 1075), op. 2, sp. 24, Zwit na pidstawi dokładiw za 21 sicznia 1919 r., b.m., 62.

pogrom, który „zaczął się od zgwałcenia na rynku dziesięciu żydowskich dziewcząt i zamordowania tych Żydów, którzy [jako pierwsi] sprzeciwili się bandytom. Później Kozacy zebrali się w grupy, przeszukali domy, zabrali pieniądze i majątek, pobili starców, zhańbili kobiety i zgładzili młodych. Gdy ktoś miał pieniądze, mógł wykupić swe życie. [...] rodzina Rosenmann kupiła swego rodzaju «nietykalność» za dwanaście tysięcy rubli. [...] Żydzi zostali zhańbieni, zmuszeni do tańca przed Kozyrem-Zyrką, który zabawiał się, ponagając jednego z nich: uderzeniem bicia. [...] Kozyr-Zirka i jego przyjaciel leżeli w łózkach, trzęsąc się ze śmiechem, [...] aż łóżko załamało się pod [jego] przyjacielem. Żydzi zostali następnie zmuszeni do naprawienia łóżka, a oficer pozostał na nim. Jeden z Żydów był tak zdruzgotany tym upokorzeniem, iż zaczął płakać. Wówczas powiedziano mu, że otrzyma karę 120 batów. Siedemdziesiąt tysięcy rubli było ceną, którą Żydzi zapłacili by uchronić się od pogromu, który został przeprowadzony zgodnie z rozkazem Atamana. Nakazano Żydom by zgromadzili się na placu i Kozyr-Zirka powiedział im, że ma prawo zniszczenia wszystkich Żydów, i że zrobi to, jeśli którykolwiek z nich dotknie włosów pojedynczego kozaka. Zrobił to w Potapowiczach, zabijając żydowskiego szpiega własnoręcznie. Poradził Żydom, aby dusili własnymi rękoma każdego bolszewika, którego mogliby znaleźć pośród siebie. [...] Gdy Kozyr-Zirka zakończył przemowę, Żydzi zaszalowali, a rabin zaproponował złożenie przysięgi lojalności wobec Ukrainy w imieniu wszystkich Żydów i sformowanie oddziału żydowskich bojowników do jego [tj. atamana Kozyra-Zirki] dyspozycji. Następnie Ataman odrzekł, iż nie potrzebuje żydowskiej przysięgi ani żydowskich żołnierzy. Pozwolił Żydom oddychać powietrzem Ukrainy, ale nie wolno było im zapomnieć o jego ostrzeżeniu”⁵⁴

Według Hillersona podczas pierwszego pogromu życie straciło 17 Żydów.⁵⁵ Zbrodnia przyczyniła się do wzrostu niezadowolenia w Owruczu. Żydowski mieszkańcy miasta zwrócili się z prośbą o interwencję do burmistrza Moszyńskiego, który obiecał wpłynąć na Kozyra-Zirkę. Wedle zeznań żydowskich świadków zebranych przez Hillersona nie uczynił nic, ale późniejsze wydarzenia świadczą o tym, że burmistrz rzeczywiście odbył rozmowę z watażką.⁵⁶

Ataman postanowił następnego dnia uspokoić cywili poprzez wydanie odezwy do mieszczan. O dokonanie rabunków oskarżył kozaków tych wojsk republikańskich, które miały tego dnia wejść do miasta i zarazem w skład

⁵⁴ Cyt. za Heifetz, *The Slaughter*, 29–30 i 36. Powyższe wydarzenie przedstawiono również w raporcie Hillersona, który opierał się na zeznaniach rabina Kipnisa, zob. „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 188–189.

⁵⁵ „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 193–194.

⁵⁶ *Ibid.*, 193; „Nr 11. Swodnyj доклад sotrudnyka Otdiela pomoszczy pogromlennym,” 37.

załogi podporządkowanej Kozyrowi-Zirce. Stwierdził również, że do wojska wkradł się „element” zdemoralizowany, nastawiony wyłącznie na rabunek i to właśnie te osoby, do których, zdaniem atamana, przyłączyli się cywile, są odpowiedzialne za grabieżę. Nawoływał ponadto cywilów i wojskowych do składania zeznań w sprawie rabunków.⁵⁷

Również 1 stycznia 1919 r. bohater artykułu wydał rozkaz wprowadzający w Owruczu „stan oblężenia”, który miał wejść w życie o godz. 15:00. Zakazał zbiegowisk na ulicach, gromadzenia się w mieszkaniach i innych budynkach, a także przechowywania w domach broni białej i palnej, która miała być zdana nie później niż do godz. 12:00 następnego dnia. Ponadto zakazano jakiegokolwiek agitacji przeciwko Dyrektoriatowi, zrywania linii telegraficznych i szyn kolejowych. Sankcją za łamanie powyższych wytycznych miało być karanie zgodnie z „prawem czasu wojny”, co w praktyce w większości przypadków oznaczało karę śmierci. Warto wspomnieć, iż ową sankcją objęto również sprzedaż wysokoprocentowego alkoholu.⁵⁸

W dziejach atamańszczyzny niejednokrotnie zdarzały się przypadki uzurpowania przez atamanów kompetencji władzy sądowniczej. Wyjątkiem na tym tle nie był Kozyr-Zirka, który z racji domniemanego wykształcenia zapewne był postrzegany, przynajmniej początkowo, jako kompetentny sędzia. Na początku stycznia 1919 r. dwie osoby zwróciły się do niego z prośbą o rozstrzygnięcie sporu gruntowego – Żydówka i ukraiński włościanin. W okresie rządów Centralnej Rady chłop zajął część ziemi należącej wcześniej do rodziny powódki. Ta przedłożyła atamanowi akty własności, wyrok sądu z okresu Państwa Ukraińskiego, a do tego sprzyjały jej zeznania świadków. Jednak Kozyr-Zirka kazał przedłożyć jej do podpisania dokument, na podstawie którego... rzekła się nieodpłatnie prawa do spornego gruntu na rzecz ukraińskiego włościanina.⁵⁹

3 stycznia Kozyr-Zirka nakazał właścicielom sklepów ich codzienne otwieranie celem wznowienia handlu. Sklepikarze, którymi byli niemal wyłącznie Żydzi, którzy nie zastosowaliby się do tego polecenia, mieli zostać ukarani mandatem w wysokości 10 tys. karbowanów bez możliwości zamiany kary na areszt. W tym samym rozkazie zmilitaryzował linię kolejową Mozyrz–Korosteń. W konsekwencji cywile nie mogli podróżować tą trasą

⁵⁷ CDAHOU, f. 269, op. 1, sp. 37, Obwieszczenie atamana Kozyra-Zirki do mieszkańców miasta Owruć, Owruć, 1 I 1919 r., 31; Rozkaz nr 2 atamana Kozyra-Zirki do załogi miasta Owruć, Owruć, 1 I 1919 r., 33. Na tym przykładzie widać wyraźnie, jak Kozyr-Zirka starał się rozmyć odpowiedzialność swych niezdiscyplinowanych Kozaków za grabieżę. W swym obwieszczeniu starał się jednocześnie oskarżyć żołnierzy z nowych formacji, pojedynczych i nienazwanych z imienia rekrutów oraz, co świadczy o cynizmie atamana, samych cywilów.

⁵⁸ Ibid., Rozkaz nr 1 atamana Kozyra-Zirki do załogi miasta Owruć, Owruć, 1 I 1919 r., 35.

⁵⁹ „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 194–195; „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdiela pomoszczy pogromlennym,” 38–39; Mitrofanenko, *Ukrajinska*, 118.

bez przepustki opatrzonej podpisem atamana. Ponadto w rozkazie pojawiła się wzmianka, iż wszelkie transporty kolejowe mogą poruszać się tą trasą tylko za jego zgodą.⁶⁰

Prawdopodobnie 5 stycznia Kozyr-Zirka wydał rozkaz sformowania oddziału samoobrony złożonego z okolicznych włościan. Zadaniem tzw. „obrony domowej” (jak określono ową milicję w rozkazie nr 4) miała być głównie służba patrolowa w Owruczu, prowadzona od godz. 20:00. Oddział miał być gotowy następnego dnia. Znakiem rozpoznawczym „obrony domowej” miała być biała opaska noszona na lewym ramieniu. W razie konieczności Kozacy z załogi miasta mieli wesprzeć milicję.⁶¹

Oficjalnym powodem sformowania milicji była chęć zwiększenia poziomu bezpieczeństwa i porządku w Owruczu, a także potrzeba zwolnienia od tych zadań wojskowych. Bardzo interesującym detalem w kwestii „obrony domowej” był fakt zorganizowania jej poprzez rekrutację również okolicznych włościan, a nie tylko mieszkańców miasta, którym najbardziej zależało na utrzymaniu porządku w rodzimej miejscowości. Nie można pominąć faktu, że większość mieszczan była Żydami, którzy jeszcze nie odczuli w pełni na sobie i własnym majątku łupieżczych „możliwości” Kozaków połtawskiego atamana. Bardziej prawdopodobnym, choć nieoficjalnym, powodem werbowania chłopów do owruckiej milicji była chęć zmniejszenia odsetka Żydów w jej szeregach i zarazem wzmocnienie wpływu atamana na tę formację.

W tym samym czasie po mieście chodziły plotki o planie zorganizowania w nim „nocy św. Bartłomieja” przez bliżej „nieustalone bandy rabunkowe”, jak określono owe zagrożenie w rozkazie atamana. Kozyr-Zirka zdementował w nim pogłoski.⁶² Według Hillersona plotki o planowanej masakrze rozpuszczali miejscowi Polacy i byli cesarscy urzędnicy, którzy mieli posiadać przemożny wpływ na atamana. Z powodu ich donosu miał zostać aresztowany owrucki adwokat o nazwisku Herzbein, który rzekomo przechowywał u siebie listę 150 chrześcijan, których planowano podstępnie zgładzić. Pomimo obietnicy wypuszczenia na wolność miał zostać zastrzelony.⁶³

Można śmiało stwierdzić, iż ówczesne nastroje i obawy żydowskich mieszkańców Owrucza były uzasadnione. Ofiarami rozbojów i grabieży podwładnych Kozyra-Zirki padali nie tylko oni, ale i ich ukraińscy sąsiedzi

⁶⁰ CDAHOU, f. 269, op. 1, sp. 37, Rozkaz nr 3 atamana Kozyra-Zirki do załogi miasta Owruć, Owruć, 3 III 1919 r., 37.

⁶¹ Ibid., Rozkaz nr 4 atamana Kozyra-Zirki do załogi miasta Owruć, Owruć, b.d., 30.

⁶² Ibid.

⁶³ „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 196–197; „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdieła pomoszczy pogromlennym,” 40–41.

oraz z pewnością wielu włościan z okolicznych wsi. Z racji tego, iż ludność ukraińska była przeważnie uboższa od owruckich Żydów, rabunkowe możliwości w jej przypadku się wyczerpywały. Eksploatowanie tego „źródła” powodowało zrozumiałą opór Ukraińców i spadek popularności atamana wśród rodaków, niewykluczone, że i wśród jego podwładnych. Wtedy też bohater artykułu miał wydać rozkaz „bicia Żydów”.⁶⁴ Zanim jednak doszło do pogromu, Kozyr-Zirka szukał kolejnych źródeł zarobku i wzmocnienia swej władzy. Kilka dni później wydał rozkaz zmiany wszystkich tablic w mieście na napisane w języku ukraińskim. Niewykonanie rozkazu groziło mandatem w wysokości 5 tys. karbowańców albo 3 miesiącami więzienia.⁶⁵ Ponadto 12 stycznia 1919 r. ponownie ogłosił w Owruczu „stan oblężenia”.⁶⁶

W końcu 16 stycznia 1919 r. doszło do pogromu ludności żydowskiej, który charakteryzował się, w odróżnieniu od wydarzeń z 31 grudnia, głównie morderstwami, a nie grabieżą. Po tym wydarzeniu przez całą niemal Ukrainę przeciągnęła się fala podobnych zbrodni, często dokonywanych przez oddziały „społecznie destrukcyjnych” atamanów. Dzień wcześniej Kozyr-Zirka został wyparty z okolic wsi Pokalew przez probolszewickich chłopów, a podczas powrotu do miasta jego oddział miał się zetknąć z nieprzejezdną drogą pod wsią Potapowicze. Kozacy mieli uznać, iż winnymi są Żydzi i kilku z nich zgładzili we wsi Hoszów oraz zgwałcili ich żony. Następnie wrócili do Owrucza, by dokonać pogromu.⁶⁷

Masakra zaczęła się rano. Na wieść o tym, że do Owrucza ma przyjechać z Żytomierza komisarz wysłany przez ministra spraw wewnętrznych URL, na stację kolejową udać się miała grupa 40–50 Żydów. Tam zastał ich oddział konnych Kozaków Kozyra-Zirki. Początkowo wymagali od pojmanych starozakonnych, by ci wykonali kilka piosenek w języku jidysz, ale gdy niektórzy Żydzi zaczęli uciekać, Ukraińcy cięli ich szablami i strzelali do uciekających z rewolwerów. Wielu kolejnych zastrzelono z karabinu maszynowego. Tego dnia Kozacy zamordowali od 32 do 34 Żydów. Łącznie

⁶⁴ CDAWOWUU, f. 1075, op. 2, sp. 24, Zwit na podstawie dokładow za 21 stycznia 1919 r., b.m., 62. Niewykluczone, że to z tym faktem należy łączyć wspomniany w raporcie Hillersona antagonizm atamana z mieszkańcami kilku okolicznych wiosek, a nie z popularnością bolszewizmu wśród włościan. Poparcie dla „czerwonych” mogło w zasadzie wzrosnąć bardziej pod wpływem grabieży i gwałtów dokonywanych przez podwładnych Kozyra-Zirki, który prowadził swą „działalność” pod szyldem Dyrektoriatu.

⁶⁵ CDAHOU, f. 269, op. 1, sp. 37, Rozkaz nr 6 atamana Kozyra-Zirki, Owrucz, b.d., 29.

⁶⁶ Ibid., Obwieszczenie o ogłoszeniu Owrucza miastem oblężonym, Owrucz, 12 I 1919 r., 28. W archiwum i innych źródłach nie udało się znaleźć informacji o zniesieniu poprzedniego stanu oblężenia Owrucza przez atamana Kozyra-Zirkę.

⁶⁷ Heifetz podaje jednak błędnie datę tamtych wydarzeń na 31 grudnia, zob. Heifetz, *The Slaughter*, 28–29.

w trakcie sprawowania przez atamana Kozyra-Zirkę funkcji komendanta Owrucza straciło życie ok. 80 Żydów z miasta i okolic. Splądrowanych miało zostać ok. 1,2 tys. budynków.⁶⁸

Nie był to jednak koniec atamańskich „ekscesów”. Przed opuszczeniem miasta Kozyr-Zirka zrabował skarbnicę pocztową, zabierając nieustaloną sumę pieniędzy. Zabrał ze sobą również telegraf. Następnie działający z jego rozkazu Kozacy zajęli znajdujące się na stacji kolejowej parowozy, które posłużyły do pośpiesznego opuszczenia miasta. Powyższy czyn, w połączeniu z tymczasowym zajęciem linii kolejowej na trasie Owrucz–Korosteń, utrudnił przemieszczanie się innych ukraińskich oddziałów oraz zaopatrzenia. Znacząco skomplikowało to również ewakuację innej republikańskiej formacji, 1 Zaporoskiego Pułku Kosza Niżowych Kozaków, która pozostała w Owruczu.⁶⁹

Pytaniem pozostaje motywacja atamana. Dlaczego prześladował ludność żydowską Owrucza? Czy wystarczające będzie stwierdzenie, iż był antysemitą i nienawiść była jego głównym motywem? Czy naprawdę wierzył w to, że wszyscy Żydzi sympatyzują z bolszewikami?⁷⁰

Należy zwrócić uwagę na to, że pogromy w Owruczu były jedynymi, których Kozyr-Zirka dokonał. Nie należały też do najkrwawszych na tle innych tego typu zbrodni.⁷¹ Nie można co prawda wykluczyć, iż po opuszczeniu

⁶⁸ „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 199–200; „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdieła pomoszczy pogromlennym,” 41–42; *Єврейские погромы 1918–1921* (Москва: Акцобщество Школа Книга, 1926), 29.

⁶⁹ CDAWOWU, f. 1075, op. 2, sp. 24, Zwit na pidstawi dokładiw za 21 sicznia 1919 r., b.m., 62; CDAHOU, f. 269, op. 1, sp. 37, Decyzja Głównej Komisji Śledczej przy Dyrektoriacie URL, Winnica, 27 II 1919 r., 15.

⁷⁰ Jak słusznie wskazuje kanadyjski badacz Henry Abramson, większość ukraińskich Żydów zachowywała neutralność albo popierała żydowskie i umiarkowane lewicowe partie. Nie brakowało przy tym Żydów otwarcie popierających URL, zob. Abramson, *Mołytwa*, 79–178. Aby nie odchodzić zbyt daleko od tematu wypadków owruckich, można przytoczyć ciekawy przykład takiej postawy. Była nią wspólna antybolszewicka agitacja prowadzona w Owruczu i okolicach przez Ukraińca Dmitruka, komisarza miasta, oraz jego żydowskiego przyjacielela o nazwisku Friedman, który został wyznaczony na jego zastępcę. Obaj agitowali głównie wśród włóścian podowruckich wsi, których mieszkańcy powoli ulegali propagandzie „czerwonych”. Na początku 1918 r., gdy rozpoczęła się pierwsza bolszewicka agresja na URL, Dmitruk został zamordowany przez sympatyków „czerwonych”, a Friedman musiał salwować się ucieczką na terytorium kontrolowane przez ukraińskich republikanów, zob. „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 186–187; „Nr 11. Swodnyj dokład sotrudnyka Otdieła pomoszczy pogromlennym,” 33.

⁷¹ Literatura poświęcona pogromom na terenie rozpadającego się Imperium Rosyjskiego, w tym na Ukrainie, jest dosyć bogata, choć wartość merytoryczna niektórych publikacji pozostawia wiele do życzenia. Poza cytowanymi w tym artykule opracowaniami Heifetza i Abramsona oraz edycją źródeł pt. *Книга погромов* warto również wymienić m.in. monografie i wydawnictwa źródłowe: Олег Будницький, *Російські Євреї между Красными и Бѣлыми (1917–1920)* (Москва: РОССПЭН, 2005); *Pohromy w Ukrajinі: 1914–1920. Wid sztucznych stereotypiw do hirkoji prawdy, prychowuwanoji w radjanskykh archiwach*, red.

Owruca ataman i jego podwładni dokonywali pojedynczych rabunków, gwałtów a nawet mordów na Żydach, ale brakuje wzmianek na ten temat nawet w krytycznej wobec ukraińskich atamanów literaturze żydowskiej dotyczącej pogromów. Poza tym wiele wskazuje na to, iż na sumieniu Kozyra-Zirki ciążyły przede wszystkim przestępstwa dokonane na życiu i mieniu swych rodaków. Moim zdaniem najbardziej prawdopodobną motywacją atamana była żądza rabunku i przekonanie o swej bezkarności. W Żydach mógł widzieć głównie łatwą do zidentyfikowania oraz napiętnowaną – za rzekomy bolszewizm – ofiarę. Na dodatek ludność żydowska wydawała się atrakcyjnym obiektem do grabieży i gwałtu z uwagi na bardzo ograniczoną możliwość do stawienia oporu.

Dalsza działalność atamana do listopada 1919 r.

Po dokonaniu drugiego pogromu Kozyr-Zirka opuścił Owrucz. Hillerson stwierdza w swym raporcie, iż watażkę spłoszył atak bolszewików od strony wsi Kalinkowicze. Według niego bohater artykułu zbiegł do Korostenia.⁷² Ten sam powód podaje i Sereda, dodając, iż w Kalinowiczach miał rzekomo stać bolszewicki pociąg pancerny.⁷³ Powód ucieczki watażki był jednak inny. Przed rozpoczęciem pogromu ataman wezwał do współudziału w zbrodni stacjonujący nieopodal 1 Pułk Zaporoski Kosza Niżowych Kozaków, ale jego żołnierze stanowczo odmówili. Wtedy niezdiscyplinowany ataman poczuł się niepewnie i na wieść o zbliżaniu się do Owrucza wspomnianej formacji zrabował kasę oraz telegraf, po czym zbiegł. Wierny Dyrektoriatowi 1 Pułk Zaporoski, którego stan bojowy na dzień 11 stycznia 1919 r. miał wynosić ok. 1,1 tys. bagnętów i 4 działa polowe,⁷⁴ obsadził miasto, co trochę uspokoiło lokalną ludność i przyczyniło się do zaprowadzenia porządku.⁷⁵ Ten stan nie trwał jednak dłu-

Wołodymyr Serhijczuk (Kyjiw: Wyd. im. Ołeny Telihi, 1998) [*Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах*, red. Володимир Сергійчук (Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 1998)]; Taras Hunczak, *Symon Petliura and the Jews. A Reappraisal* (Lviv–New York–Toronto: Ukrainian Historical Association, 2008) czy opracowanie zbiorowe pt. *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, red. Jonathan Dekel-Chen et al. (Bloomington: Indiana University Press, 2010). Zob. również opracowanie poświęcone reakcji ukraińskich władz i dowództwa Armii URL na te wydarzenia: Kozubel, „Działalność Nadzwyczajnej Komisji Śledczej ds. antysemitickich pogromów na terytorium Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1919 roku,” *Кwartalnik Historyczny* 127, nr 4 (2020), 883–920, <http://dx.doi.org/10.12775/KH.2020.127.4.04>.

⁷² „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 199.

⁷³ Sereda, „Otamanszczyna. Otaman Kozyr-Zirka,” 11–12.

⁷⁴ „Dyslokacja Bojowej skład czastyn Armiji Ukrajinskoji Narodnoji Respubliki, 11 stycznia 1919 r.,” w *Ukrajina. 1919 rik*, 461.

⁷⁵ CDAWOWUU, f. 1075, op. 2, sp. 24, Zwit na podstawie dokładow za 21 stycznia 1919 r., b.m., 62. Wersja, w której sami petlurowcy zmuszają zbrodniczego atamana do ucieczki, nie odpowiadała jednak narracji narzuconej przez Heifetza i Hillersona, w której Dyrektoriat,

go. Samowolne opuszczenie miasta i okolic przez atamana doprowadziło do osłabienia frontu, na który coraz mocniej naciskała Armia Czerwona. Owruzc został zajęty kilka dni później, co pozwoliło oddziałom bolszewickim na skuteczne zagrożenie ukraińskim pozycjom w Korosteniu i Sarnach.⁷⁶

Prawdopodobnie już 17 stycznia ataman wraz ze swoim oddziałem znajdował się w Korosteniu.⁷⁷ W wyniku chaosu na tyłach oraz skomplikowanej sytuacji na froncie antybolszewickim oraz pod Odessą, gdzie doszło do desantu korpusu ekspedycyjnego ententy, działalność Kozyra-Zirki w Owruczu została zapewne uznana za problem o marginalnym znaczeniu. Jego samowolne opuszczenie miasta z pewnością jednak zwróciło uwagę ukraińskiego dowództwa. Początkowo ataman przebywał w Korosteniu, skąd pod koniec stycznia zbiegł kolejną na południe, najpewniej do Winnicy. Tymczasem wojska Dyrektoriatu URL po odrocie z Kijowa, 5 lutego 1919 r., zajęły linię obronną Korosteń–Berdyczów–Koziatyń–węzeł kolejowy Cwitkowo. Pomimo przewagi wojska bolszewickie nie zdołały natychmiastową ofensywą przełamać ukraińskiej obrony.⁷⁸ Dzięki temu Ukraińcy zyskali czas na przegrupowanie swych wojsk i zaprowadzenie porządku w szeregach. Dyrektoriat zdecydował się wówczas po raz pierwszy na wystąpienie przeciwko krnąbrnym watażkom. Odpowiedzią władz URL było wszczęcie

jeżeli wprost nie wspierał pogromów, to przynajmniej miał do nich neutralny, czyli *de facto* aprobujący, stosunek. Rzuca się w oczy również to, że Hillerson nie był zupełnie bezstronnym działaczem Rosyjskiego Czerwonego Krzyża, przez co nie można wykluczyć, iż kwestie polityczne zaważyły na wymowie jego raportu, zob. „Report of A. I. Hillerson, I. City of Ovruch,” 200. Tynczenko podaje informację o wycofaniu się 1 Pułku Zaporoskiego z Owrucza na Korosteń 15 stycznia, zob. Tynczenko, „Chronika bojowych,” 364. Bardziej prawdopodobne jest to, że 1 Pułk Zaporoski nie wycofał się na Korosteń, ale wyszedł z Owrucza na front. Tymczasem Sztab Armii URL mógł zostać wprowadzony w błąd. Pewnego tropu dostarcza tutaj fakt, że ostatni, najbardziej krwawy, pogrom w Owruczu został dokonany dzień po opuszczeniu miasta przez ten pułk. Ponadto odmówił on Kozyrowi-Zirce wzięcia udziału w masakrze Żydów i wrócił 16 stycznia do Owrucza, by zaprowadzić porządek. Nie jest więc wykluczone, że ataman zdecydował się na wydanie rozkazu wyprowadzenia 1 Pułku Zaporoskiego z miasta, a do Sztabu Armii URL wysłał zawierający nieprawdę raport o odrocie tej formacji na Korosteń. Wiele też tłumaczy fakt zabrania przez watażkę telegrafu z obrabowanej poczty, co uniemożliwiło dowódcy 1 Pułku Zaporoskiego poinformowanie o tym, co rzeczywiście stało się w Owruczu.

⁷⁶ Tynczenko, *1919 rok. Dijewa Armija UNR, lystopad 1918 – lystopad 1919 r.* (Kyjiw: Tempora, 2017), 31 [Тинченко, *1919 рік. Дієва Армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.* (Київ: Темпора, 2017)].

⁷⁷ Tynczenko, „Chronika bojowych,” 365. Wbrew twierdzeniom Tynczenki (Tynczenko, *Oficerskyj*, 1:206–207) Kozyr-Zirka po pogromie w Owruczu nie zbiegł na Czernihowszczyznę.

⁷⁸ Jehwen Pinak i Mykoła Czmyr, *Wijsko Ukrajinskoji Rewoluciji 1917–1921 rokiw* (Charkiw: Knyżkowyj Klub „Klub Simejnoho Dozwilla”, 2017), 88–89 [Євген Пінак, Микола Чмир, *Військо Української революції 1917–1921 років* (Харків: Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2017)].

postępowań karnych w sprawie grabieży, mordów i niesubordynacji. W tym też czasie doszło do rozwiązania oddziału Kozyra-Zirki.

25 lutego 1919 r. ataman Mychajło Łebed' (Łedediw), szef sztabu II Korpusu Podolskiego, poinformował w telegramie Sztab Armii Czynnej URL, iż Kozyr-Zirka został aresztowany.⁷⁹ Tego samego dnia obradująca w Winnicy Główna Komisja Śledcza przy Dyrektoracie URL podjęła decyzję, opierając się na materiałach przysłanych przez śledczego wojskowego ds. nadzwyczajnych Kijowskiego Wyższego Sądu Wojskowego, o wszczęciu postępowania wstępnego przeciwko niemu oraz trzem innym atamanom: Josyfowi Bidence,⁸⁰ Czubajowi i Zołotarence⁸¹. Już 27 lutego Główna Komisja Śledcza wydała wyrok w sprawie wymienionych wyżej watażków. Stwierdziła, że Kozyr-Zirka:

- na przełomie 1918/1919 r. na czele swego oddziału terroryzował mieszkańców Wołynia i dokonywał samowolnych rekwizycji;
- bezprawnie aresztował w grudniu 1918 r. w Kijowie prezesa Kijowskiej Komisji Remontowej Dawidowa;
- bez sądu i śledztwa w grudniu 1918 r. wydał rozkaz rozstrzelania obywatela Krywickiego, komendanta stacji Korosteń, płk. Krawczenki, urzędnika komendantury i czterech innych mężczyzn, na co dowody przekazali komisji płk Wasyl Tiutiunnyk i oficer Woroniuk;
- uciekł wraz ze swym oddziałem z pozycji w mieście Owrucz;
- samowolnie zabrał parowozy, utrudniając tym komunikację wojsk;
- podczas ucieczki z Owrucza zrabował skarbnicę pocztową i nie powiedział, co zrobił z kradzionymi pieniędzmi.

Główna Komisja Śledcza orzekła, że aresztowani atamani zostaną pociągnięci do odpowiedzialności za popełnione czyny. Kozyr-Zirka został skazany za zbrodnie wymienione w artykułach 145 i 232 kodeksu karnego stosowanego w ukraińskiej republice.⁸²

Następnego dnia Główna Komisja Śledcza przy Dyrektoracie URL podjęła decyzję o pozwoleniu atamanowi na odpowiadanie z wolnej stopy z powodu przyznania się przez niego do części zarzutów i wyrażenia skruchy. Miał jedynie podpisać oświadczenie o zakazie wyjazdu z Winnicy. Kozyr-Zirka razem z atamanem Bidenką mieli pozostać w mieście do

⁷⁹ CDAHOU, f. 269, op. 1, sp. 37, Telegram nr 739 atamana Mychajła Łebedia do Sztabu Armii Czynnej URL, Winnica, 25 II 1919 r., 4.

⁸⁰ Więcej informacji na temat atamana Bidenki zob. Seređa, „Otamanszczyna. Otaman Bidentko,” LCZK 2, nr 6 (1930): 17–20 [Середа, „Отаманщина. Отаман Біденко,” ЛЧК 2, № 6 (1930)]; Tynczenko, *Oficerskyj*, 1:40.

⁸¹ CDAHOU, f. 269, op. 1, sp. 37, Decyzja nr 1 Głównej Komisji Śledczej przy Dyrektoracie URL, Winnica, 25 II 1919 r., 7.

⁸² Ibid., Decyzja Głównej Komisji Śledczej przy Dyrektoracie URL, Winnica, 27 II 1919 r., 14–15.

dalszej dyspozycji śledczych.⁸³ Pomimo złożenia oświadczenia bohater artykułu wykorzystał fakt, iż nie pozostawiono go pod strażą i zbiegł z Winnicy. Następnie zebrał nowy oddział i nadal prowadził działalność łupieżczą na tyłach Armii URL.⁸⁴

Na początku marca 1919 r. ataman wraz ze swymi podwładnymi zbiegł na południe na stację kolejową Birzuła (dzisiaj Podilsk). Tam podporządkował się rozkazom innej barwnej postaci ukraińskiej rewolucji narodowej oraz atamańszczyzny – atamanowi Juchymowi Bożce⁸⁵, dowódcy formacji „Sicz Zaporoska”, na wyrost określanej w rozkazach mianem „dywizji”. W jej składzie znajdowały się trzy kurenie piechoty, kureń/pułk kawalerii, sotnia broni maszynowej i „kuren” artylerii (w rzeczywistości tylko jedna bateria armat).⁸⁶

„Sicz Zaporoska” była formacją borykającą się z przejawami braku dyscypliny. Ataman Bożko deklarował, iż w swej „dywizji” wprowadził „kozacką” dyscyplinę. Jej słabą stroną było również nieregularne umundurowanie, które tworzyło ciekawą mozaikę mundurów porosyjskich, wojskowych frenczy typu angielskiego, żupanów używanych w wojskach hetmańskich i republikańskich, ubiorów cywilnych i w końcu kozackich żupanów, stylizowanych na XVIII w. Nakrycia głowy również były różne – obejmowały zarówno porosyjskie i angielskie kaszkiety z okrągłym rondem, jak i kozackie czapki barankowe z tzw. szłykiem (długim, kolorowym pasem tkaniny w kształcie języka), wyglądające niczym nakrycia głowy Zaporozców z XVIII stulecia. Sam Ataman Bożko ubierał się jak kozacki pułkownik z przeszłości. Jego kostium, co ciekawe, pochodził z obrabowanego przez jego podwładnych muzeum w Katerynosławiu. Skradł z niego również ozdobną buławę. Pułkownik Mykoła Kapustianski podsumował Bożka następująco: „bardzo interesująca osoba, typowy atamańczyk i awanturnik wysokiego poziomu, do tego nie bardzo normalny [...] na sprawach wojskowych nie znał się zbyt, jednak odznaczał się osobistą walecznością”. Nieudolność atamana w zakresie dowodzenia podkreślał w swym raporcie również nieustalony z imienia i nazwiska inspektor państwowy (funkcjonariusz służby bezpieczeństwa), dodając, że „[Bożko to] panikarz”.⁸⁷

Sereda w swym zbeletryzowanym artykule ciekawie opisuje spotkanie obu atamanów. Można mieć wątpliwości co do tego, na ile wiernie

⁸³ Ibid., Decyzja Głównej Śledczej Komisji przy Dyrektoracie URL, Winnica, 28 II 1919 r., 55.

⁸⁴ Mitrofanenko, *Ukrajńska*, 188.

⁸⁵ Więcej informacji na temat tej postaci zob. Sereda, „Otamanszczyzna. Otaman Bożko”, *LCZK 2*, styczeń, nr 1 (1930): 10–12 [Середa, „Отаманщина. Отаман Божко”, *ЛЧК 2*, січень, № 1 (1930)]; Tynczenko, *Oficerskýj*, 1:50.

⁸⁶ Tynczenko, *Oficerskýj*, 1:50 i 207.

⁸⁷ „Wytjah z personalnoho powidomlennja Hołownoho Derżawnoho Inspektora wid 17.VI.1919,” w Kapustianskýj, *Pochid*, 92 i 132; Gilley, „«Отаманшчына»,” 186–187.

przedstawiono w nim to wydarzenie, ale wiele mówi ono o osobowości atamana Bożki i egocentryzmie⁸⁸ tego typu watażków:

„Na stacji Birzuła przywitał go [tj. Kozyr-Zirkę] ataman Bożko biciem w dzwony [w cerkwi] i z buławą w dłoni. Bożko uważnie mu się przyjrzał z góry do dołu i zapytał:

– Co myślisz o Matce-Siczy i mojej bojowej pracy?

Kozyr-Zirka dobrze wiedział do czego zmierza Bożko [chodziło rzecz jasna o formację, której dowódcą był Bożko] i wiedział co odpowiedzieć:

– Szanuję Sicz za jej zaporoskie zwyczaje i jej rycerskie uczynki. Wierzę w Ciebie, jako sławetnego reprezentanta dawnych kozackich bohaterów [Petro] Sahajdacznego i [Iwana] Sirki.

Odpowiedź Kozyra-Zirki spodobała się Bożce.

– Widzę, że mówisz z serca towarzyszu. Armia ukraińska jest rozbita i rozproszona przez to, że nie trzymała się Naszego statutu. Ze swymi towarzyszami zdecydowałem się zebrać resztki armii Petlury pod Siczowe sztandary, pod jakimi powiodę je do wyzwolenia Zaporozża od wrogiej nawałnicy⁸⁹.

W „Siczy Zaporoskiej” Kozyr-Zirka objął dowództwo nad kureniem/pułkiem kawalerii i bardzo często towarzyszył atamanowi Bożce w podejmowaniu ważnych decyzji. Uczestniczył również w rabowaniu i rozbijaniu wycofujących się nad Dniestr mniejszych ukraińskich oddziałów wiosną 1919 r. Odpowiadał za zatrzymanie płk. Iwana Mumma, szefa intendentury Korpusu Zaporoskiego Armii Czynnej, który odmówił wydania „Siczy Zaporoskiej” ewakuowanego stada bydła. W tym czasie nad granicę ukraińsko-rumuńską wycofywały się dywizje wspomnianego zgrupowania płk. Petra Bołboczana, zagorzałego przeciwnika atamańszczyzny oraz zwolennika regularnej i karnej armii. Wraz z tymi siłami obaj watażkowie przeszli w okolicach Tyraspola na terytorium Królestwa Rumunii, gdzie zostali internowani. Według Seredy mieli to zrobić w przebraniu: „Bożko przebrał się na wzór Tarasa Bulby, gdy ten razem z Żydem wjechał [*incognito*] do warszawskiej cytadeli; Kozyr-Zirka [...] swoim wyglądem przypominał tych, którzy szachrowali [na targowisku] na cudzych kieszeniach”⁹⁰.

Według Seredy, a za nim Tynczenki, w maju 1919 r. Kozyr-Zirka miał zostać aresztowany za dokonanie pogromu w Owruczu, ale autorowi artykułu nie udało się odnaleźć dokumentów potwierdzających to wydarzenie. Miał być następnie przetrzymywany w Kamieńcu Podolskim w więzieniu aż

⁸⁸ Przytoczona wyżej postawa atamana Bożki, w tym megalomania i jego poglądy dotyczące zasadności posiadania przez URL armii regularnej, pokrywa się z wrażeniami innych ukraińskich oficerów, zob. Mitrofanenko, *Ukrajńska*, 127–133.

⁸⁹ Cyt. za Sereda, „Otamanszczyzna. Otaman Kozyr-Zirka,” 12.

⁹⁰ *Ibid.*, 12–13.

do jesieni 1919 r.⁹¹ Autorowi tekstu udało się odnaleźć w jednym z dokumentów wzmiankę o tym, iż w lipcu 1919 r. Kozyr-Zirka był przetrzymywany w areszcie.⁹² Niewykluczone, iż ponownie znalazł się w celi dopiero w wyniku odebrania atamanowi Bożce dowództwa nad 2 Dywizją „Siczy Zaporoskiej”. Do tego wydarzenia doszło w trakcie prowadzonej przez połączone siły Armii Czynnej i Armii Halickiej⁹³ ofensywy na Kijów.

Z czasem niekompetencja i niesubordynacja dowódcy „Siczy Zaporoskiej” oraz swawole jego podwładnych skłoniły ukraińskie dowództwo do podjęcia decyzji o odebraniu mu stanowiska. Kapustianski stwierdził nawet, iż usunięcie watażki było wręcz konieczne, gdyż był on „częściowo nie zrównoważony”.⁹⁴ 25 sierpnia 1919 r. ataman Bożko otrzymał rozkaz stawienia się w Sztapie Armii Czynnej. Nie wykonał go jednak i zagroził szefowi sztabu płk. Tiutiunykowi użyciem broni. Tego samego dnia wymieniony oficer zjawił się w miejscu postoju sztabu atamana Bożki w towarzystwie funkcjonariuszy kontrwywiadu wojskowego. Zgodnie z rozkazem Petlury miał pozbawić Bożkę dowództwa, a w razie konieczności aresztować go, nawet używając siły. W trakcie próby pojmania ekscentryczny ataman został, prawdopodobnie przez samego Tiutiunyka, postrzelony w oko i odstawiony do aresztu. Wraz z nim aresztowano i członków jego sztabu, niewykluczone, że wśród nich znalazł się i bohater tego tekstu.⁹⁵

W trakcie „pochodu na Kijów-Odesę” oddział dowodzony przez atamana Kozyra-Zirkę przede wszystkim wspierał dywizyjne pułki piechoty i prowadził zwiad. W dokumentach brak wzmianek o szczególnych sukcesach Konnego Kurenia, ale nie udało się odnaleźć również skarg lub negatywnych opinii, które dotyczyłyby wprost kawalerii 2 Dywizji. Stąd wniosek, iż bohater artykułu nie wyróżnił się szczególnie jako dowódca ani jego podwładni

⁹¹ Арнольдъ Марголинъ, *Украина и политика Антанты (Записки эврея и гражданина)* (Берлинъ: Изд. С. Ефронъ, 1922), 90; Sereda, „Otamanszczyzna. Otaman Kozyr-Zirka,” 13; Tynczenko, *Oficerskij*, 1:207.

⁹² CDAHOU, f. 269, op.1, sp. 37, Telegram nr 320 p.o. naczelnika wydziału prokuratury wojskowej Kijowskiego Wyższego Sądu Wojskowego do sędziego ds. nadzwyczajnych Kijowskiego Wyższego Sądu Wojskowego Szafaiwa, Kamieniec Podolski, 20 VII 1919 r., 119.

⁹³ Armia Halicka – siły zbrojne Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej, a następnie Zachodniego Okręgu URL po zjednoczeniu obu ukraińskich państw 22 I 1919 r. Armia Halicka została utworzona *de facto* 1 XI 1918 r., a otrzymała swą nazwę kilka dni później. Została rozwiązana w maju 1920 r. Więcej informacji na temat jej organizacji i szlaku bojowego zob. m.in.: Mykoła Łytwyn, *Ukrajńsko-polska wojna 1918–1919 rr.* (Lwiv: NAN Ukrainy, 1998) [Микола Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* (Львів: НАН України, 1998)]; Klimecki, *Polsko-ukraińska*; Krotofil, *Ukraińska Armia*.

⁹⁴ Kapustianskij, *Pochid*, 92.

⁹⁵ Sereda, „Otamanszczyzna. Otaman Bożko,” 12; Mitrofanenko, *Ukrajńska*, 132–133.

jako żołnierze. 16 sierpnia stan żywieniowy Konnego Kurenia wynosił około 200 Kozaków, a bojowy około 150 szabel.⁹⁶

Dokładne ustalenie dalszych losów Kozyra-Zirki nie jest sprawą łatwą. Niewykluczone, iż rzeczywiście był przetrzymywany w więzieniu w Kamieńcu Podolskim do listopada 1919 r.⁹⁷ Na wolności mógł się znaleźć w wyniku wypuszczenia go przez władze URL podczas wojny ukraińsko-rosyjskiej (przeciwko SZPR) w 1919 r.,⁹⁸ gdy Dyrektoriat musiał uzupełnić szeregi Armii Czynnej, ponoszącej straty nie tylko w wyniku walk i dezercji, ale również chorób, głównie tyfusu.

1 grudnia 1919 r. w Lubarze doszło do puczu zorganizowanego przez triumwirat atamanów: Omeliana Wołocha, Bożki i Mykoły Danczenki. W wyniku antypetlurowskiego buntu udało im się tymczasowo przejąć władzę w mieście i zrabować skarb państwa, po czym zbiegli w kierunku pozycji bolszewickich wraz ze swymi oddziałami. Nie można wykluczyć, iż uczestnikiem puczu, ale o podrzędnym znaczeniu, był również Kozyr-Zirka. To by tłumaczyło jego dalsze losy. Buntowniczy triumwirat postanowił przejść na stronę bolszewików. Do nawiązania kontaktów z Wszechrosyjską Komisją Nadzwyczajną do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem mogły skłonić byłego atamana kolejne wydarzenia – niedługo po puczu zamordowany został, z inspiracji Wołocha, dotychczasowy protektor bohatera artykułu – ataman Bożko, a wycofujące się formacje SZPR rozbiły siły Wołocha i Danczenki. W zbeletryzowanym opracowaniu Seredy pojawia się interesująca informacja o dalszych losach Kozyra-Zirki. Otóż w 1924 r. „pchor. Ch.”, jeden z weteranów Armii Czynnej URL, działający już wtedy zapewne dla polskiego wywiadu, miał spotkać w Katerynosławiu byłego atamana, który wtedy już był funkcjonariuszem lokalnego oddziału Zjednoczonego Państwowego Zarządu Politycznego (ros. *Объединённое государственное политическое управление* – OGPU), następcy WCzK.⁹⁹ Bez kontynuowania badań archiwalnych dalsze losy bohatera artykułu są niemal niemożliwe do ustalenia. Podejrzewam, sugerując się losami innych uczestników ukraińskiej rewolucji narodowej z lat 1914–1921¹⁰⁰, że Kozyr-Zirka w końcu padł ofiarą jednej z czystek stalinowskich w latach trzydziestych.

⁹⁶ „Dyslokacja widomist’ i bojowy stan czastyn Dijewoji armiji wijk UNR. Składena na 16 serpnja 1919 roku,” w *Ukrajina. 1919 rik*, 474.

⁹⁷ Tynczenko, *Oficerskij*, 1:207.

⁹⁸ Na temat przyczyn, przebiegu oraz wyniku tego konfliktu zbrojnego zob. szerzej: Kowalczuk, *Newidoma wijna 1919 roku. Ukrajinsko-bilohwardyjske zbrojne protystojannia* (Kyjiw: Tempo, 2006) [Ковальчук, *Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння* (Київ: Темпора, 2006)].

⁹⁹ Sereda, „Otamanszczyna. Otaman Kozyr-Zirka,” 13; Tynczenko, *Oficerskij*, 1:86 i 207.

¹⁰⁰ Więcej na ten temat zob. m.in. Jurij Tiutiunyk: *wid „Dwijky” do HPU. Dokumenty i materialy*, red. Władysław Werstiuk, Witalij Skalskij i Jarosław Fajzulin (Kyjiw: Duch i Litera,

Podsumowanie

Jako dowódca Kozyr-Zirka nie wyróżnił się szczególnymi dokonania-
mi na polu walki, poza agresywnymi i skutecznymi działaniami przeciwko
wojskom hetmańskim podczas powstania w listopadzie i grudniu 1918 r.
W wojnie z bolszewicką Rosją wykazał się głównie niesubordynacją, wyda-
waniem rozkazów nieautoryzowanych przez dowództwo wojsk ukraińskich,
rabunkami oraz w końcu mordami dokonywanymi bez wyroku sądu czy
rozkazu przełożonych. Mimo iż zdecydowanie częściej jego ofiarami padali
sami Ukraińcy, do historii przeszedł głównie jako sprawca pogromów Ży-
dów w Owruczu. Należy jednak dodać, iż na tle innych atamanów-antyse-
mitów, choćby Iwana Semensenki¹⁰¹, bohater artykułu nie jawi się jako po-
stać szczególnie krwawa, biorąc pod uwagę liczbę ofiar. W jego „działalno-
ści pogromowej” celem nadrzędnym było zaspokojenie własnych (tak jeżeli
chodzi o niego osobiście, jak i jego Kozaków) potrzeb materialnych oraz
sporadycznie seksualnych, a część mordów, głównie na młodych i sprawn-
ych fizycznie mężczyznach, miała ułatwić sterroryzowanie pozostałych
Żydów i skłonić ich do opłacenia okupu w zamian za nietykalność. Pewna
niewielka liczba żydowskich mężczyzn mogła rzeczywiście zostać zgładzona
z powodu podejrzenia o sprzyjanie bolszewickim agresorom.

Watażka wyróżniał się także sprytem i umiejętną oceną sytuacji. Gdy
wymagały tego okoliczności, skrywał dumę i stawał się pochlebcą, jak choć-
by w stosunku do atamana Bożki oraz wiernym wykonawcą jego rozkazów.
Zdolność do oceny sytuacji i wyzyskania jej na swoją korzyść wykazał rów-
nież w momencie procesu wytoczonego mu za wycofanie się z Owrucza
bez rozkazu i działania bandyckie – jako jedyny nie wypierał się całkowicie
dokonanych zbrodni i jednocześnie pokajał się, co skłoniło sąd do zasto-
sowania wobec niego łagodniejszych środków zapobiegawczych. To z kolei
pozwoliło mu na ucieczkę z Winnicy i późniejsze spotkanie z Bożką.

Bohater artykułu został zapamiętany głównie jako krwawy watażka, spraw-
ca pogromu w Owruczu. Inne czyny owego atamana, w tym zbrodnie dokona-
ne na rodakach, zostały w dużej mierze zapomniane. Kozyr-Zirka został jed-
nak uwieczniony w literaturze za sprawą samego Michaiła Bułhakowa. Autor

2011) [Юрій Тютюнник: від „Двійки” до ГПУ. Документи і матеріали, ред. Владислав Верстюк, Віталій Скальський і Ярослав Файзулін (Київ: Дух і Літера, 2011)].

¹⁰¹ Iwan Semensenko (ur. 1894 – zm. 1920) – ukraiński wojskowy i zbrodniarz wojenny. Był dowódcą nieregularnego oddziału wojskowego sił zbrojnych URL. Został aresztowany i pozbawiony dowództwa z powodu niewykonania rozkazów przełożonych. W 1920 r. pojawił się w Polsce i na żądanie rządu emigracyjnego URL został przekazany władzom ukraińskim i rozstrzelany (zob. Tynczenko, *Oficerskij*, 1:393–394). Był odpowiedzialny za pogrom Żydów w Płoskirowie dokonany w dniach 15–16 II 1919 r. W wyniku pogromu zginęło lub zmarło od ran 1063 Żydów, zob. Kozubel, *Działalność*, 892.

Mistrza i Małgorzaty inspirował się jego życiorysem oraz sięgnął po pierwszy człon nazwiska do stworzenia postaci brutalnego atamana Kozyra-Laszki w powieści *Biała gwardia*, opowiadającej o ostatnich dniach rządów hetmana Skoropadskiego i obronie Kijowa przez formacje „białych” Rosjan przed siłami Dyrektoriatu.¹⁰² Na podstawie jego prozy jedna z rosyjskich stacji telewizyjnych wyprodukowała serial pod tym samym tytułem. Wbrew historycznemu pierwowzorowi fikcyjny watażka ginie zamordowany w kijowskim szpitalu na początku 1919 r. z rąk jednego z głównych bohaterów *Białej gwardii*. Tymczasem okoliczności zgonu Kozyra-Zirki, jednego z najsłynniejszych przedstawicieli atamańszczyzny, nadal pozostają nieznanne.

Bibliografia

Archiwalia

- Centralnyj Derżawnyj Archiw Hromadśkich Objednań Ukrainy, Kyjiw
Fond 269: Kolekcija dokumentiw „Ukrajins’kyj muzej w Prazi”, 1925–1948
Centralnyj Derżawnyj Archiw Wyszczych Orhaniw Włady i Uprawlinnja Ukrainy, Kyjiw
Fond 1075: Wijśkowe ministerstwo Ukrajins’koji Narodnoji Respubliki, 1919–1921
Fond 1078: Hołowne upravlinnia Heneralnoho sztabu Ukrajins’koji Narodnoji Respubliki, 1919

Dokumenty drukowane

- Милякова, Лидия Борисовна, red. *Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: Сборник документов*. Москва: РОССПЭН, 2007.
- Pohromy w Ukraini: 1914–1920. Wid sztucznych stereotypiw do hirkoji prawdy, pry-chowuwanoji w radjans’kich archiwach*. Oprac. Wołodymyr Serhijczuk. Kyjiw: Wydawnictwo im. Ołeny Telihy, 1998.
- Ukrajina. 1919 rik.: M. Kapustians’kyj „Pochid ukrajins’kich armij na Kyjiw–Odesu w 1919 roci”*. Jewhen Małaniuk „Urywky zi spohadiw”. *Dokumenty ta materiały*. Red. Jarosław Tynczenko. Kyjiw: Tempora, 2004.
- Ukrajins’ka Centralna Rada. Dokumenty i materiały. U dwoch tomach*. T. 1–2. Oprac. Władysław Werstiuk. Kyjiw: Naukowa Dumka, 1997.
- Ukrajins’ka Derżawa (kwiteń – hrudeń 1918 roku). Dokumenty i materiały. U dwoch tomach*. T. 1–2. Red. Wałerij Smolij. Kyjiw: Tempora, 2015.

Wspomnienia

- Деники, Антон. *Вооруженные силы Юга России*. Москва: Вече, 2013.
- Марголинъ, Арнольдъ. *Украина и политика Антанты (Записки эврея и гражданина)*. Берлинъ: Издательство С. Ефронъ, 1922.

¹⁰² Tynczenko, *Bielaja gwardija Michaiła Bulhakowa* (Kijew–Lwow: [nakład własny autora], 1997), 52 [Тинченко, *Белая гвардия Михаила Булгакова*, (Киев–Львов: 1997)].

Opracowania

- Abramson, Henri. *Mołytwa za władu. Ukrajinci ta jewreji pid czas rewolucji (1917–1920)*. Kyjiw: Duch i Litera, 2017.
- Adams, Arthur. „The great Ukrainain Jacquerie.” W *The Ukraine, 1917–21: a Study in Revolution*. Red. Taras Hunczak, 247–270. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.
- Bruski, Jan Jacek. *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków: Arcana, 2000.
- Будницкий, Олег. *Российские Евреи между Красными и Белыми (1917–1920)*. Москва: РОССПЭН, 2005.
- Choma, Iwan. *Siczowi Strilci. Stworennja, wijskowo-polityczna dijalnist' ta zbrojna borot'ba Siczowych Strilciw u 1917–1919 rr.* Kyjiw: Nasz czas, 2011.
- Daszkewycz, Roman. *Artylerija Siczowych Strilciw u borot'bi za Zołoti Kyjiwski worota*. Nju-Jork: Wyd. Czerwona Kałyna, 1965.
- Dąbrowski, Paweł i Dariusz Szpoper, red. *Pogranicza w historii prawa i myśli polityczno-prawnej*. Gdańsk–Olsztyn: Wyd. Gdańskiej Szkoły Wyższej, 2017.
- Dekel-Chen, Jonathan, David Gaunt, Natan M. Meir i Israel Bartal, red. *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
- Diedyk, Oleksandr. *Czortkiwska ofenzywa*. Cz. 1–2. Lwów: Astrolabija, 2015.
- Doroszenko, Dmytro. *Istorija Ukrajiny 1917–1923 rr.* T. 1. *Doba Centralnoji Rady*. Kyjiw: Tempora, 2002; T. 2. *Ukrajinska Het'manska Derżawa 1918 r.*, Kyjiw: Tempora, 2002.
- Єврейские погромы 1918–1921. Москва: Акцобщество Школа Книга, 1926.
- Gilley, Christopher. „Fighters for Ukrainian independence? Imposture and identity among Ukrainian warlords, 1917–22.” *Historical Research* 90, nr 247 (2017): 172–190, <https://doi.org/10.1111/1468-2281.12168>.
- Gilley, Christopher. „«Otamanshchyna?» The Self-Formation of Ukrainian and Russian Warlords at the Beginning of the Twentieth and Twenty-First Centuries.” *Ab Imperio. Issledowanija po nowoj impierskoj istorii i nacyonalizmu w postsowiet-skom prostranstwie* 12, nr 3 (2015): 73–95.
- Heifetz, Elias. *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*. New York: Seltzer, 1921.
- Hunczak, Taras. *Symon Petliura and the Jews. A Reappraisal*. Lviv–New York–Toronto: Ukrainian Historical Association, 2008.
- Janewskij, Danyło. *Proekt „Ukrajina” abo sprobna Pawła Skoropadśkoho*. Charkiw: Folio, 2010.
- Kapustianskij, Mykoła. „Pochid ukrajinskych armij na Kyjiw–Odesu w 1919 roci (Korotkyj wojenno-istorycznyj ohljad).” W *Ukrajina. 1919 rik.: M. Kapustianskij „Pochid ukrajinskych armij na Kyjiw–Odesu w 1919 roci”*. J. Małaniuk „Urywky zi spohadiw”. *Dokumenty ta materialy*. Red. Jarosław Tynczenko. Kyjiw: Tempora, 2004.
- Karpus, Zbigniew. *Jecy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1997.
- Karpus, Zbigniew. *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku: oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1999.
- Кенез, Петер. *Подлинная история Добровольческой армии 1917–1918*. Москва: ТД Алгоритм, 2017.

- Klimecki, Michał. *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Warszawa: Ofic. Wyd. Volumen, 2000.
- Kowalczyk, Mychajło. *Na czołi Siczowych strilciw. Wijskowo-polityczna dijalnist' Jehwhena Konowalcia w 1917–1921 rr.* Kyjiw: Ukrajinska wydawnicza spiłka im. Jurija Łypy, 2010.
- Kowalczyk, Mychajło. *Newidoma wijna 1919 roku. Ukrajinsko-bilohwardyjske zbrojne protystojannia*. Kyjiw: Tempora, 2006.
- Kozubel, Marek Bogdan. „Działalność Nadzwyczajnej Komisji Śledczej ds. antysemickich pogromów na terytorium Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1919 roku.” *Kwartalnik Historyczny* 127, nr 4 (2020): 883–920, <http://dx.doi.org/10.12775/KH.2020.127.4.04>.
- Kozubel, Marek Bogdan. „Przestępczość w Państwie Ukraińskim w okresie koniec lipca – sierpień 1918 r. – analiza na podstawie wybranych materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy w Kijowie.” *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 54, nr 2 (2019): 109–128, <http://dx.doi.org/10.12775/SDR.2019.2.04>.
- Kozubel, Marek Bogdan. „Ukrajinska otamanszczyna 1918–1919 rokiw” [recenzja]. *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym* 45, nr 2 (2018): 146–153, <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2018.025>.
- Krotofil, Maciej. *Siły Zbrojne Ukraińskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r. – grudzień 1919 r.)*. Kijów: Stylos, 2011.
- Krotofil, Maciej. *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2002.
- Laqueur, Walter. *Black Hundred: The Rise Of The Russian Extreme Right*. New York: Harpercollins, 1993.
- Legieć, Jacek. *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.* Wyd. 2. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2002.
- Liber, George. *Wojny totalne i kształtowanie się współczesnej Ukrainy 1914–1954*. Tłum. Przemysław Tomanek. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019.
- Łobodajew, Wołodymyr, red. *Wijna z derżawoju czy za derżawu? Selanskyj powstanskyj ruch w Ukraini 1917–1921 rokiw*. Charkiw: Knyżkowyj Klub „Klub Simejnoho Dozwilla”, 2017.
- Łytwyn, Serhij. *Sud istoriji: Symon Petlura i petluriana*. Kyjiw: Tempora, 2001.
- Mędrzecki, Włodzimierz. *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*. Warszawa: „DiG”, 2000.
- Mitrofanenko, Jurij. *Ukrajinska otamanszczyna 1918–1919 rokiw*. Kropywnycki: Imeks-ŁTD, 2016.
- Narysy istoriji Ukrajinskoji Rewoluciji 1917–1921 rokiw. Red. Walerij Smolij. T. 1. Kyjiw: NWP Wyd. Naukowa Dumka, 2011.
- Papakin, Heorhij. *Pawło Skoropadskyj: patriot, derżawotworec, ludyna. Istoryko-archiwni narys*. Kyjiw: Derżawnij komitet archiwu Ukrainy, Centralnyj derżawnij istorycznyj archiw Ukrainy, 2003.
- Pinak, Jewhen i Mykoła Czmyr. *Wijsko Ukrajinskoji Rewoluciji 1917–1921 rokiw*. Charkiw: Knyżkowyj Klub „Klub Simejnoho Dozwilla”, 2017.
- Pisuliński, Jan. *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.

- Potocki, Robert. *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej: (1920–1939)*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999.
- Pyrih, Ruslan. *Ukrajńska hetmańska derżawa 1918 roku. Istoryczni narysy*. Kyjiw: NAN Ukrainy, 2011.
- Reznikow, Władysław. „Antyhetmański powstański ruch na Słobożanszczyni (trawień–łystopad 1918 roku.” *Mołodyj wczenyj* 20, nr 5 (2015): 77–83.
- Skrukwa, Grzegorz. *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2008.
- Soska, Michał. *Za Świętą Ruś. Współczesny rosyjski nacjonalizm – zarys ideologii*. Warszawa: Wyd. von Borowiecky, 2009.
- Szajdak, Sebastian. *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*. Warszawa: Ofic. Wyd. „Rytm”, 2005.
- Ślipiec, Jeremiasz. *Drogi niepodległości – Polska i Ukraina 1919–1921*. Warszawa: Bellona, 1999.
- Tynczenko, Jarosław. *Nowitni Zaporozci. Wijska Centralnoji Rady berezeń 1917–kwiteń 1918*. Kyjiw: Tempora, 2010.
- Tynczenko, Jarosław. *Oficerskij korpus Armiji Ukrajinskoji Narodnoji Respubliki (1917–1921)*. T. 1. Kyjiw: Tempora, 2007.
- Tynczenko, Jarosław, red. *Ukrajina. 1919 rik.: M. Kapustianskij „Pochid ukrajinskich armij na Kyjiw–Odessy w 1919 roci”. J. Małaniuk „Urywky zi spohadiw”. Dokumenty ta materiały*. Kyjiw: Tempora, 2004.
- Tynczenko, Jarosław. *Ukrajński zbrojni syły: berezeń 1917 – łystopad 1918 r. (orhанизacija, czyselnist’, bojowi diji)*. Kyjiw: Tempora, 2009.
- Tynczenko, Jarosław. *Wijska Jasnowelmożnoho Pana Hetmana. Armija Ukrajinskoji Derżawy, trawień–hrudeń 1918 roku*. Kyjiw: Tempora, 2014.
- Werstniuk, Jarosław, red. *Hetmanat Pawła Skoropadśkoho, ictorija, postati, kontrowersji. Wseukrajinska naukowa konferencija 19–20 trawnja 2008 r.* Kyjiw: Wyd. im. Ołeny Telihy, 2008.
- Werstniuk, Władysław, Witalij Skalskij i Jarosław Fajzulin, red. *Jurij Tiutiunnyk: wid „Dwijky” do HPU. Dokumenty i materiały*. Kyjiw: Duch i Litera, 2011.
- Wiszka, Emilian. „Jak przekazywać teksty ukraińskie w języku polskim?” *Krakowskie Studia Małopolskie*, nr 6 (2002): 461–469.
- Волков, Сергей, red. *Вооруженные силы на Юге России, январь–июнь 1919 года*. Москва: Центрполиграф, 2003.

Beletrystyka

- Sereda, Mychajło. „Otamanszczyna. Otaman Bidenko.” *Litopys Czerwonoji Kałyny* 2, Czerwiec (1930): 17–20.
- Sereda, Mychajło. „Otamanszczyna. Otaman Bożko.” *Litopys Czerwonoji Kałyny* 2, Styczeń (1930): 10–12.
- Sereda, Mychajło. „Otamanszczyna. Otaman Kozyr-Zirka.” *Litopys Czerwonoji Kałyny* 2, Listopad (1930): 11–13.

Publicystyka

- Єврейские погромы 1918–1921*. Москва: Акцобщество Школа Книга, 1926.

Tynczenko, Jarosław. *Bielaja gwardija Michaiła Bułhakowa*. Kijew–Lwów: [nakład własny autora], 1997.

STRESZCZENIE

Marek Bogdan Kozubel, Ołeksandr Kozyr-Zirka – sylwetka niezdyscyplinowanego atamana z okresu rządów Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej (1918–1919)

Artykuł jest poświęcony Ołeksandrowi Kozyrowi-Zirce, jednemu z najsłynniejszych ukraińskich atamanów okresu ukraińskiej rewolucji narodowej 1917–1921. Jego kariera jako dowódcy oddziału obejmowała okres od listopada 1918 r. do grudnia 1919 r. W tym czasie walczył po stronie Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej przeciwko władzy hetmana Pawła Skoropadskiego, Armii Czerwonej i Siłom Zbrojnym Południa Rosji. Zasłynął głównie z rozbojów na tyłach wojsk ukraińskich oraz pogromów dokonanych w Owruczu na przełomie 1918 i 1919 r. Jego losy zainspirowały Michaiła Bułhakowa do stworzenia postaci krwawego atamana Kozyra-Laszki, jednego z pobocznych bohaterów powieści *Biała gwardia*.

Słowa kluczowe: Ukraińska Republika Ludowa, ukraińska wojna o niepodległość, rosyjska wojna domowa, antysemityzm, pogromy, zbrodnie wojenne

SUMMARY

Marek Bogdan Kozubel, A Profile of the Ukrainian Warlord Ołeksandr Kozyr-Zirka and his Activities during the Rule of the Directorate of the Ukrainian People's Republic (1918–1919)

The article concerns Oleksandr Kozyr-Zirka, who was one of the most famous Ukrainian warlords associated with the 1917–1921 Ukrainian War of Independence. Kozyr-Zirka served as a military unit commander for the Directorate of the Ukrainian People's Republic from November 1918 to December 1919. During this period, he challenged the authority of the recently installed Hetman of Ukraine Paweł Skoropadski and fought against both the Red Army and military factions from the South of Russia. He was famous mainly for conducting robberies in the areas behind the advancing Ukrainian troops and participating in the 1918 and 1919 pogroms carried out in Owruż. His fate inspired Mikhail Bulgakov to create the bloody warlord Kozyr-Laszka, who appeared as a character in his novel „The White Guard”.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Ukrainian War of Independence, Russian Civil War, anti-Semitism, pogroms, war crimes

АННОТАЦИЯ

Марек Богдан Козубель, Олесь Козырь-Зирка – профиль недисциплинированного атамана во время правления Директории Украинской Народной Республики (1918–1919)

Статья посвящена Олесю Козырь-Зирке, одному из самых известных украинских атаманов периода украинской национальной революции 1917–1921 годов. Его карьера командира подразделения пришлась на период с ноября 1918 г. по декабрь 1919 г. В это время он воевал на стороне Директории Украинской Народной Республики против власти гетмана Павла Скоропадского, Красной Армии и Вооруженных Сил Юга России. Он прославился в основном грабежами в тылу украинских войск и погромами, совершенными в Овруче на рубеже 1918–1919 годов. Его судьба вдохновила Михаила Булгакова на создание персонажа кровавого атамана Козыря-Лешко, одного из второстепенных героев романа „Белая гвардия”.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Украинская война за независимость, гражданская война в России, антисемитизм, погромы, военные преступления